NAJVEĆE KULTURE SVIJETA

ISLAM

Neobična kultura

Dok su druge stare kulture nastale kao posljedica dugog procesa sazrijevanja, trenutak rađanja islama može se točno odrediti životom poslanika Muhameda na početku 7. stoljeća (dakle prilično kasno u povijesti čovječanstva). Muhamed ostaje čvrsto povezan s novom vjerom koju je utemeljio.

1 Dekoracija u štuku iz Samare, 9. stoljeće (Bagdad, Irački muzej).

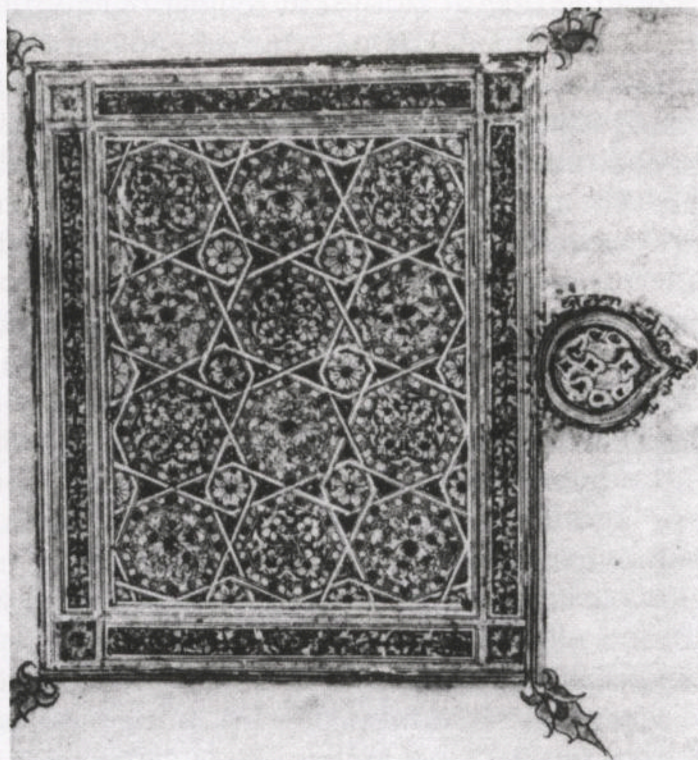

Pomoću jezika i arapskog pisma islam se osvajanjima širi daleko izvan granica Arapskog poluotoka gdje je nastao. Uskoro obuhvaća cijelo mediteransko područje od Španjolske i današnjeg Maroka do Egipta i Sirije, te Srednji i Daleki istok, od vrata Istanbula do Indijskog oceana, od Arabije i Iraka do Indijskog poluotoka.

Politička vladavina čvrsto je povezana s religijskim angažmanom, koji su novi podanici sami odabrali. Religija se zbog svoje snošljivosti dobro i brzo širi, te omogućuje obraćenicima sve veći politički utjecaj. Početno političko jedinstvo muslimanskog svijeta od 11. se stoljeća postupno raslojava zbog vjerskih raskola, vlasti stranaca, i, ponajprije, zbog obraćenih Turaka. Istodobno dolazi do vjerske i političke propasti: u ime jedne sekte nemilosrdno se proganja druga. Ono što je zadesilo islam u 11. stoljeću događa se još i danas: iranski šijiti bore se protiv iračkih sunita; razračunavanje staro gotovo kao i sam islam!

Religija i kultura nadživjele su političko rasulo, koje završava oko 16. stoljeća. Od tada u svim dijelovima tog golemog svijeta muslimanski element ometaju vladajući strani utjecaji. Danas je to sjajna kultura, s čijom se iznenađujućom vitalnošću svakodnevno susrećemo u događajima koji potresaju muslimanski svijet.

2 Ovo kaligrafsko i iluminirano izdanje Kur'ana nastalo je 1289. god. u Bagdadu, a danas se nalazi u Nacionalnoj knjižnici u Parizu. Veličina stranice: 19 x 15 cm.

Počeci

Junački vijek - doba osvajanja

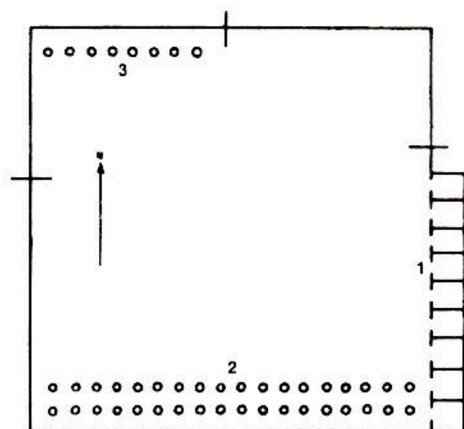
U vrijeme Muhamedova rođenja oko 570. godine u gradu Meki, u tom su području Arapi bili uglavnom pastiri, organizirani u nomadskim plemenima koja se sele pustinjom. Samo se manjina naselila u poljoprivrednim naseobinama ili gradovima u kojima se trgovalo, a nalazili su se u pogodnijim oazama poput Meke, ili su se razvili na rubu pustinje. To su, dakle, još vrlo slabo razvijena naselja. Ljudi su živjeli u šatorima ili kućama s predvorjem. Religija im je isto tako jednostavna i na neodređen način animistička i panteistička, a postupno je pritišće teret raznovrsnih utjecaja koje sa sobom donose trgovci. Najjači je utjecaj židovskih religija iz Palestine te kršćanstva bizantskog svijeta, koji se baš nalazi na vrhuncu svojega širenja.
Mladi Muhamed, podrijetlom iz značajnog plemena Kurejš, veoma rano ostaje bez roditelja i smatra sasvim prirodnim da kao trgovac zarađuje za svoje životne potrebe. U službi bogate udovice Hadidže obilazi pustinju i vrlo je otvorena duha prema svim novinama. Ženi se petnaest godina starijom Hadidžom i napušta lutanja. Kad se godine 613. povlači u pećinu na meditaciju, arhanđeo Gabrijel mu otkriva tajnu i on odmah počinje propovijedati. Uskoro obraća svoje rođake i postaje poznat u javnosti, sve do Jesriba, kamo ga pozivaju. Poziv prihvaća vrlo rado, jer je u Meki stekao mnogo neprijatelja. Godine 622. kreće sa svojim sljedbenicima u Medinu. Taj događaj - hidžru, iseljenje koje podsjeća na egzodus u Starom zavjetu, muslimani prihvaćaju u budućnosti kao početak nove ere.
Pridošlice su se prilagodile u gradu, a muslimanska vjera služi kao veza među njegovim stanovništvom.
Kod kršćana i židova, »sljedbenika nebeskih knjiga«, koji zavrjeđuju osobito štovanje jer su krenuli na put istine, mijenja se podjarmljivanje i danak za pokroviteljstvo. Ne prisiljavaju ih na napuštanje njihove vjere: oni su *zimije* (pripadnici druge vjere). Pristaše brzo postaju mnogostruko brojniji, a kad 632. godine Muhamed umire, nova je vjera već učvršćena.

Razmjerno neobrazovane Arape onog vremena brzo je pridobila ta jednostavna i lako razumljiva vjera u kojoj vlada jedini i svemoćni Bog, koji se već navijestio Abrahamu i Isusu, a svoju je objavu dovršio tek poslanikom Muhamedom. Vjerske su dužnosti točno određene i vrlo jednostavne: *šahada* (očitovanje vjere) i pokornost Božjoj volji (islam). Pet je oslonaca islama: riječi očitovanja da nema boga osim Allaha i da je Muhammed poslanik, klanjanje - salat, post, vjerski porez - zekat i hodočašće svetih mjesta u Meki - hadž. Svijet je jasno podijeljen između muslimana i pogana, pri čemu je »ljudima od knjige« dodijeljeno vlastito područje i poseban položaj. Obraćanja uzimaju maha prije svega u gradovima, što djelomice objašnjava činjenicu da je islamska civilizacija u biti gradska civilizacija; seljaci uvijek ostaju na najdonjoj razini socijalne ljestvice. Država i vjera se međusobno nadopunjavaju i jamče jedinstvo zajednice (umma). Ta država nema još stvarne oblike, no ona je ipak prva na Arapskom poluotoku. Muhamedovi sljedbenici postavili su si zadaću da je prošire i organiziraju.
Najprije su krenuli u osvajanja. Sljedećih deset godina Muhamedov nasljednik kalif, izabran iz obitelji ili neposredne Muhamedove okoline, vodi sveti rat na istoku i na zapadu. Pobjede su uslijedile manje zahvaljujući dotjeranom oružju (Bizantinci su u to vrijeme bili bolje naoružani), već više entuzijazmu novih sljedbenika, koji se suprotstavljaju plaćenicima (odatle nemoć njihovih sasanidskih i bizantskih protivnika), ali i pohlepi za plijenom. Nastaje novo carstvo koje se 642. godine proteže od Irana do Armenije te od Arabije do Egipta.
U sljedećih dvadeset godina osvajanje se neznatno usporava, a država se organizira. Četvorici kalifa, koji su vladali između Muhamedove smrti 632. i početka vladavine Omajada 661. godine, uspijeva utemeljiti zajedničku prilagodljivu vladavinu koja počiva na vjerskoj pripadnosti, ali uvažava starosjedilačke institucije. Tako za vrijeme vladavine četvorice tzv. »pravnovodećih« kalifa nastaje carstvo u kojem se Arapi ne miješaju sa stanovništvom, već ostaju u garnizonima i tako daju povoda razvoju posebne vrste graditeljstva.
U to vrijeme moramo razlikovati dvije vrste naselja. Vojnici podižu logor sasvim odijeljeno, pored već postojećeg grada, primjerice u Siriji, ili pak stalni logor osnivaju na novom, strateški povoljnijem mjestu. To se odnosi na Basru u Iraku ili Fustat u Egiptu. Oba su naselja neka vrsta izgrađene vojne baze, odakle se može krenuti na daleka putovanja radi istraživanja te u osvajačke pohode.
Dakle, najranije je islamsko graditeljstvo prije svega vojničko graditeljstvo, koje se ipak uskoro povezuje s potrebnim vjerskim elementima - džamijom. U početku, poput starog rimskog foruma, ona nije drugo do sastajalište u razne svrhe, u kojem zajednička molitva ima samo sporednu ulogu. Radi se, prije svega, o svima pristupačnom mjestu, granice kojega su obilježene na tlu (kao u Basri), ili odijeljene jarkom (kao u Kufi). Najbitniji je pravac prema

Ka'bi u Meki - *kibla,* prema kojoj se pri klanjaju okreću svi muslimani. Na molitvu se tada pozivalo s vrha krova Poslanikove kuće. Džamija postupno postaje zidom opasano i pokriveno mjesto kojemu se dodaje *minaret.* Arapi prvobitno nemaju vlastitog graditeljstva i prvi graditelji su stranci. U tom junačkom razdoblju ne može se još govoriti o pravom stilu.

Vladavina Omajada

Početak novog režima ne prolazi bez sukoba; u borbama za vlast nasilnom smrću umiru trojica »pravnovodećih« kalifa, svi osim prvog. Vrlo je teško stanje za vladavine Muhamedova zeta Alija, čije umorstvo godine 661. označava početak prvog raskola zajednice. Od tada na jednoj strani nalazimo Alijeve prijatelje, preteče *šijita* (sljedbenika), a na drugoj su strani Omajadi, koji će kasnije postati *suniti,* nositelji tradicije. Razvija se još i treća strana, *haridžiti,* koji podupiru Alija, ali osjećaju da je časnije povući se iz sukoba. Nijedan od tih smjerova nije samo politički; s njima su nerazriješivo vezana vjerska pitanja, jer je izbor za kalifa istodobno izbor za *imama,* duhovnog predvodnika vjerske zajednice. Za haridžite to mora biti najbolji musliman, kojeg bira cijela zajednica. Omajadi i šijiti ograničavaju izbor na granu dinastije čiji su oni sljedbenici: po uvjerenju šijita imam može postati samo Alijev potomak. No, budući da je pojam nasljednog prava još vrlo nejasan, u to se ubraja cijela Muhamedova obitelj. Tek su se kasnije razvile različite sekte.
U doba glavne krize, godine 660. i nakon toga, na suprotnim se stranama nalaze dva čovjeka, Ali i Muavija, upravitelj Sirije, ali i dvije zemljopisne regije, Arabija s jedne, Irak i Sirija s druge strane, te dvije različite političke i vjerske predodžbe. Muavijina pobjeda, koja u određenom razdoblju (661. - 750.) učvršćuje vladavinu omajadske dinastije, presudna je u realističnom izboru kod kojeg kalif nije savršen čovjek, već je vođa ujedinjene zajednice. Naslijedit će ga njegov sin, ne mora biti baš prvorođeni, čime se rješava problem preuzimanja vlasti. Muavija odlučuje da će se konačno naseliti izvan Arabije, u Damasku u Siriji.

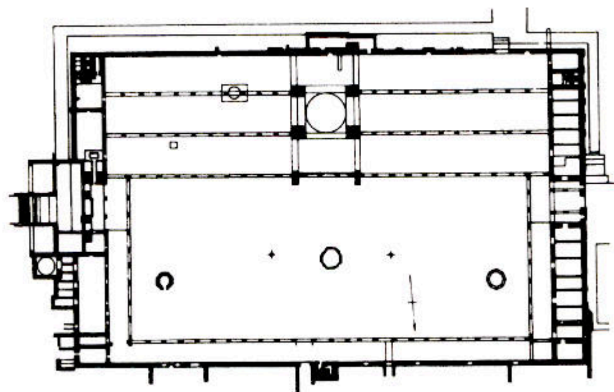
3 Crtež rekonstrukcije kuće poslanika Muhameda u Medini, koja je 705. - 709. god. proširena u Veliku džamiju: 1 soba za Muhamedove žene; 2 krov (okrenut prema Meki) pod kojim je Muhamed propovijedao; 3 krov pod kojim su spavali gosti.

Na sredini 8. stoljeća stabiliziraju se granice novog carstva. Na istoku se stiglo do Inda; na zapadu su godine 732. trupe Karla Martella spriječile daljnje arapsko osvajačko nadiranje.

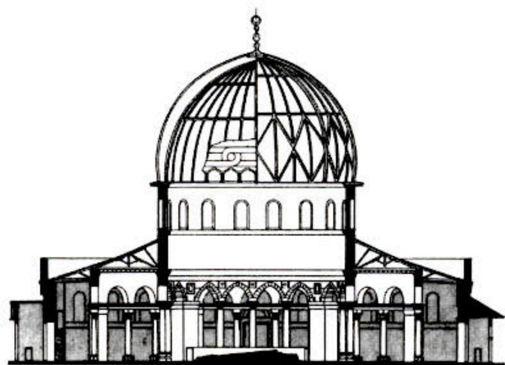
Organizacija tog golemog carstva djelo je Abdulmalika, najznačajnijeg vladara dinastije (685. - 717.). Sveopćim širenjem nove valute i arapskog jezika on pokušava ujediniti carstvo. Arabizacija i islamizacija teku zajedno, a sve veći broj obraćenika znak je želje novih društvenih slojeva da se integriraju u vladajuću klasu. Većinu čine prijašnji ratni zarobljenici i domoroci višeg ranga, od kojih su mnogi iranskog podrijetla. Oni stvaraju klasu *mavala*, koju uglavnom nalazimo u gradovima i upravi, te bitno pridonose razumijevanju kulture u nastajanju.

Radi se o pobjedonosnoj kulturi, koja tu činjenicu mora obznaniti svim pobijeđenima. To je prije svega pobjeda dinastije, a umjetnost omogućuje kalifu da ostvari svoje ushićenje. Političko određenje brojnih građevina objašnjava brzinu kojom su se podizale. Kalifova odluka da svoju rezidenciju premjesti u Damask, kako bi izmakao arapskoj prevlasti, ima trajne posljedice za omajadsko graditeljstvo. Islamski univerzalizam ima svoj početak u umjetnosti, a ispunjava se u sintezi antičke mediteranske i orijentalne umjetnosti. Sintezu ostvaruju preko umjetnika iz inozemstva, jer Arapi ne znaju gotovo ništa o graditeljstvu. Ta je umjetnost pod jakim utjecajem Bizanta, prethodnog vladara u toj regiji i velikog gubitnika: njegova je država pobijeđena, krščanstvo osuđeno na propast. Znatan je bizantski doprinos omajadskoj umjetnosti, tim više što ona baš na tom području mora pokazati premoć islama te sagraditi isto tako dojmljive džamije, kao što je Bizant izgradio divne bazilike.

U to doba džamija postupno poprima svoju konačnu namjenu i oblik. Prije svega postaje zaštićeno mjesto okupljanja na molitvu, no njezina politička namjena ostaje očuvana. Sjedište vlade ili izaslanika ostaje u neposrednoj blizini. Najprije se koristi samo jednostavan građevni materijal, čiji je jedini zadatak štititi članove zajednice od vremenskih nepogoda: zidovi su bili od

4 Tloris Velike džamije (dovršene 714./715.) u Damasku, jednog od najsavršenijih djela omajadskog graditeljstva. Karakteristična je molitvena dvorana s tri broda, usporedna s kiblom.

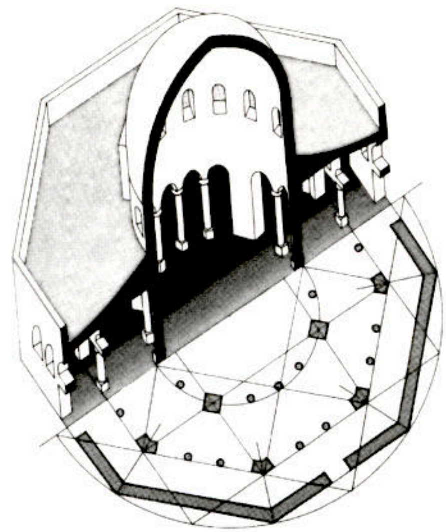
5 Presjek džamije Kupola na Stijeni u Jeruzalemu. Sagrađena god. 688. - 691., najstariji je spomenik islamskog graditeljstva, koji je do danas sačuvan gotovo nepromijenjen.

gline i palminih stabala, krov od palmina lišća. No, uskoro se koristi čvršći građevni materijal, često uziman iz ruševina antičkih građevina ili prijašnjih kršćanskih bazilika. Zbog nedostatka kamenja koristi se opeka. Građene posvuda, nove se džamije podižu prema nacrtu koji postaje klasičan i možemo ga uvijek ponovno naći u arapskom svijetu.

Tipičan i još uvijek gotovo potpuno očuvan primjer te arhitekture je Velika džamija u Damasku, koju je 706. - 715. god. sagradio kalif Valid. Uzdigla se na mjestu gdje se izvorno nalazio stari Jupiterov hram, čije kamenje se najprije koristilo za gradnju crkve Sv. Ivana u Damasku, a zatim za džamiju. Njegov tloris određuje goleme dimenzije ove džamije (157 x 100 m), ali i ne samo on: najvažnija pretpostavka za novu džamiju je da može prihvatiti sve članove vjerske zajednice, a broj stanovnika Damaska bio je u neprestanom rastu. Golemo dvorište od 122 x 150 m čiji je utvrđeni zid, koji je prvotno služio obrani, okružen hodnikom sa stupovima što podsjeća na antičke *temenose,* vodi južno prema dvorani za molitve. Budući da muslimani kolektivno mole u redovima - safovima, okrenuti prema Meki i pritom istodobno čine iste pokrete, džamija ima veću širinu od duljine i dvostrukim je redovima stupova podijeljena je u tri broda, koji teku usporedno prema kibli. Pročelje sječe te odsjeke u osi *mihraba.* Džamija je pokrivena kupolom mlađeg datuma, koja nadomješta u požaru uništenu drvenu kupolu iz 1082. - 1083. god., a nadsvođuje *maksuru,* ograđeni i nešto uzdignuti dio u džamiji namijenjen kalifu i njegovoj obitelji, da bi ga se istodobno odijelilo i štitilo od mogućih atentata.

Mihrab, sastavni dio džamije, obavezno je okrenut prema kibli, pravcu Ka'be u Meki. On je plitka, bogato ukrašena niša u zidu, koja podsjeća na toru u sinagogi. Mihrab se pojavljuje tek na početku 8. stoljeća, ali tada postaje trajnim elementom džamije, koji brzo prihvaćaju sve muslimanske zemlje. Odmah pored njega nalazi se *minber*, najprije imamov stolac za političke govore, zatim za propovijed koju drži petkom, na dan blagdana.

Džamija u Damasku bila je u bizantskom stilu obučena u mramor i ukrašena mozaicima, koji su blistali na svjetlu prozorskih nizova, ali su nažalost velikim dijelom uništeni u požarima.

6 Skica džamije Kupola na Stijeni koju su projektirali bizantski graditelji i čiji se nacrt podudara s mnogobrojnim bizantskim sakralnim građevinama.

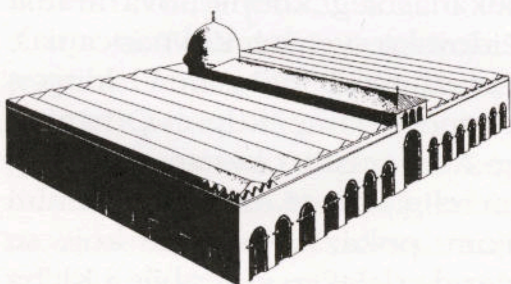
Muslimani nisu prakticirali u umjetnosti oslikavati ljudske i životinjske likove. Figurativna umjetnost doduše postoji, ali je izopćena iz džamija. U Damasku se možemo diviti raskošnoj, stiliziranoj vegetaciji te gradskom krajoliku u bizantskom stilu, za koje se vjeruje da predstavljaju islamom uspostavljeno stanje mira u viziji zlatnog doba. Radi se, dakle, o motivu pobjede u unutrašnjosti vjerske građevine.

Mješavinu obje teme nalazimo i izvan prostora za molitvu: na zapadu na maloj osmerokutnoj građevini, čijih osam stupova nosi kupolu prvotno ukrašenu mozaicima i namijenjenu očuvanju blaga vjerske zajednice; na sjeveru na tornju minareta čija je kubna osnova tipična za prvo graditeljsko razdoblje. Minaret dijelom služi pozivu na molitvu, dijelom svjedoči o pobjedi islama. Minareti su se koristili kao osmatračnice u mnogobrojnim utvrđenim džamijama sagrađenim blizu vojničkih logora.

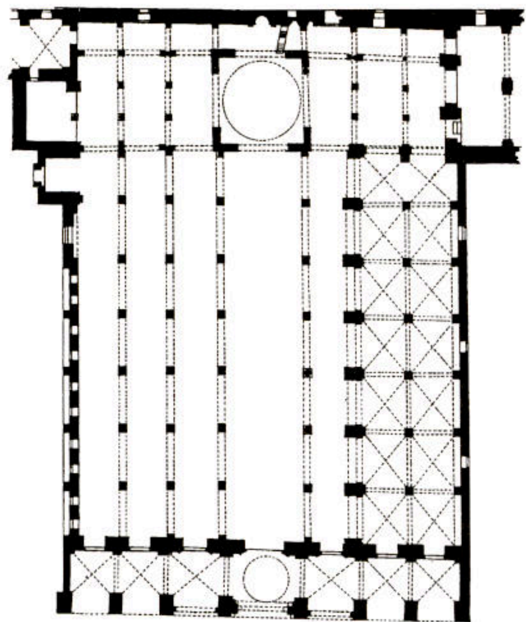
Po svojoj arhitektonskoj koncepciji jedinstvena je građevina Kupola na Stijeni u Jeruzalemu. Pogrešno je zovu Omarovom džamijom, jer ju je sagradio kalif Abdulmalik 685. - 705. godine. Njezin tloris u obliku zvjezdolikog višekuta, koji se potpuno razlikuje od ostalih džamija, odgovor je na sasvim posebnu želju da se očuva sveta pećina Abrahamove žrtve, odakle se, navodno, i Muhamed uzdigao prema nebu (još se danas posjetiocima pokazuje otisak stopala). Sagrađena na mjestu nekadašnjeg Salomonova hrama (čiji je jedan, ponovno otkriven zid, najveće židovsko svetište: Zid naricanja), nedaleko od kršćanskog Svetog groba, džamija tvori jedinstven sklop s džamijom al-Aksa, čija je srebrna kupola suprotnost zlatnoj kupoli Omarove džamije. U neusporedivoj raskoši te građevine Abdulmalik obznanjuje vidljiv znak; želi pokazati nadmoć islama nad drugim religijama te nad pobijeđenim bizantskim državama i sasanidskom dinastijom, pokazati pobjede koje se slave i u natpisima. Njegova je namjera također da daleko od Arabije i Ka'ba

7 Ulaz nadsvođen trima lukovima (sjeverna strana) prema Trgu s hramom u Jeruzalemu, na kojem stoji džamija Kupola na Stijeni.

u Meki ustanovi još jedno mjesto hodočašća. Tu je namjeru ostvario (iako tek mnogo kasnije), jer džamija danas privlači svake godine na tisuće vjernika. U zgradi skladnih razmjera dolazi do izražaja iranski utjecaj, vidljiv u lučnom vijencu i u bizantskim šupljim prozorima s upotrebom greda. U donjim dijelovima pokrivena je bogatim mramornim ukrasima, a u gornjim mozaicima. Do 16. je stoljeća na isti način bila ukrašena vanjska strana, ali su onda mozaici nadomješteni keramičkim ukrasima.

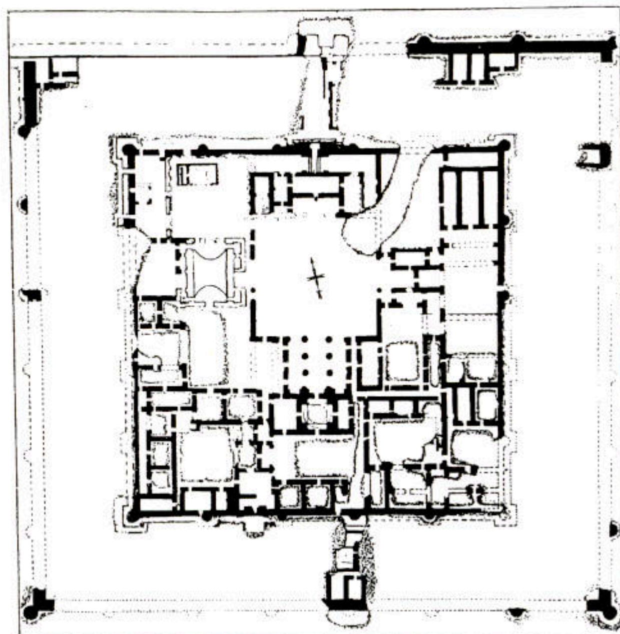

8 Rekonstrukcijski crtež džamije al-Aksa u Jeruzalemu, kako je možda izgledala oko 780. godine. Jasno se razabiru pravokutni brodovi koji teku usporedno prema kibli.

9 Nacrt džamije al-Aksa, sagrađene između 704. i 715. god., s pravokutnim brodovima koji teku prema kibli i velikim srednjim brodom. Utjecala je na gradnju gotovo svih džamija u zapadnom islamskom svijetu.

Džamija al-Aksa je, unatoč oštećenju u požaru, posebno skladan primjer omajadske arhitekture. Za razliku od sirijskih džamija brodovi teku okomito (a ne usporedno) prema kibli, što se sigurno može pripisati utjecaju bazilika. Treba reći još nešto o džamiji koja je sagrađena za vrijeme Valida, god. 707. - 709. u Medini, na mjestu Poslanikove kuće, u kojoj se nalazi i njegov grob. Njezini bogati ukrasi nisu očuvani u izvornom obliku, jer je džamija tijekom stoljeća više puta pregrađivana. Ipak, ostanimo pritom da je na tom

10 Irački arheolozi uklonili su naslage koje su pokrivale Namjesničku kuću u Kufi (oko 670.), koja u osnovi sliči sasanidskoj Vladarskoj palači. Tipično je dvorište prema kojem se otvaraju četiri ivana - poredana u obliku križa.

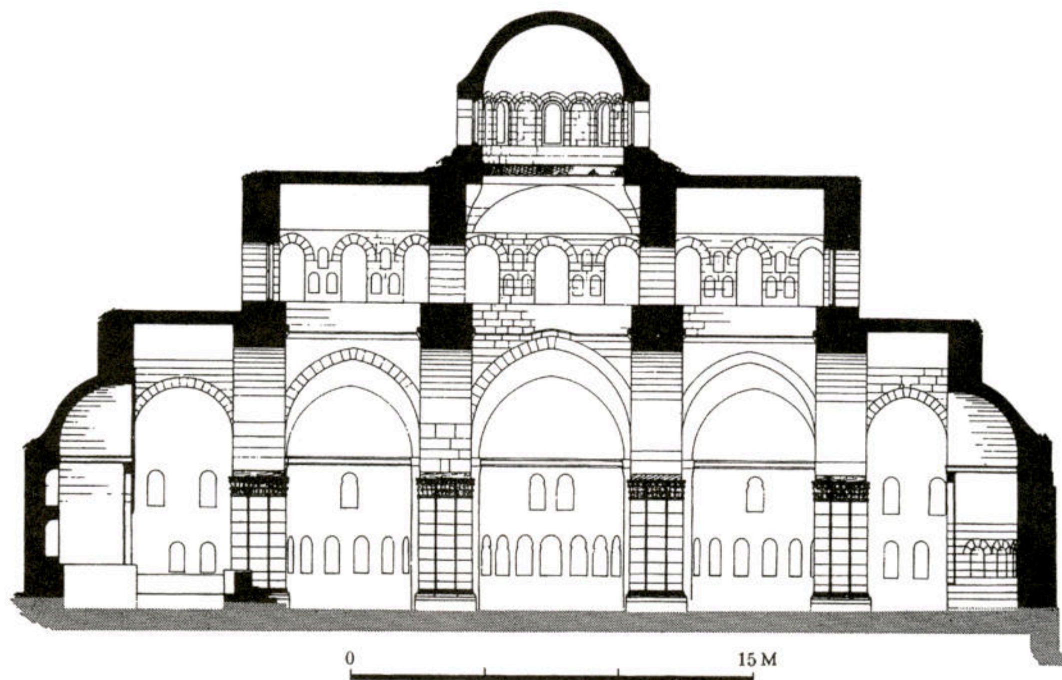
mjestu prvi put uveden mihrab, vjersko mjesto koje je prvobitno, kao što smo već spomenuli, vjerojatno namijenjeno politici.

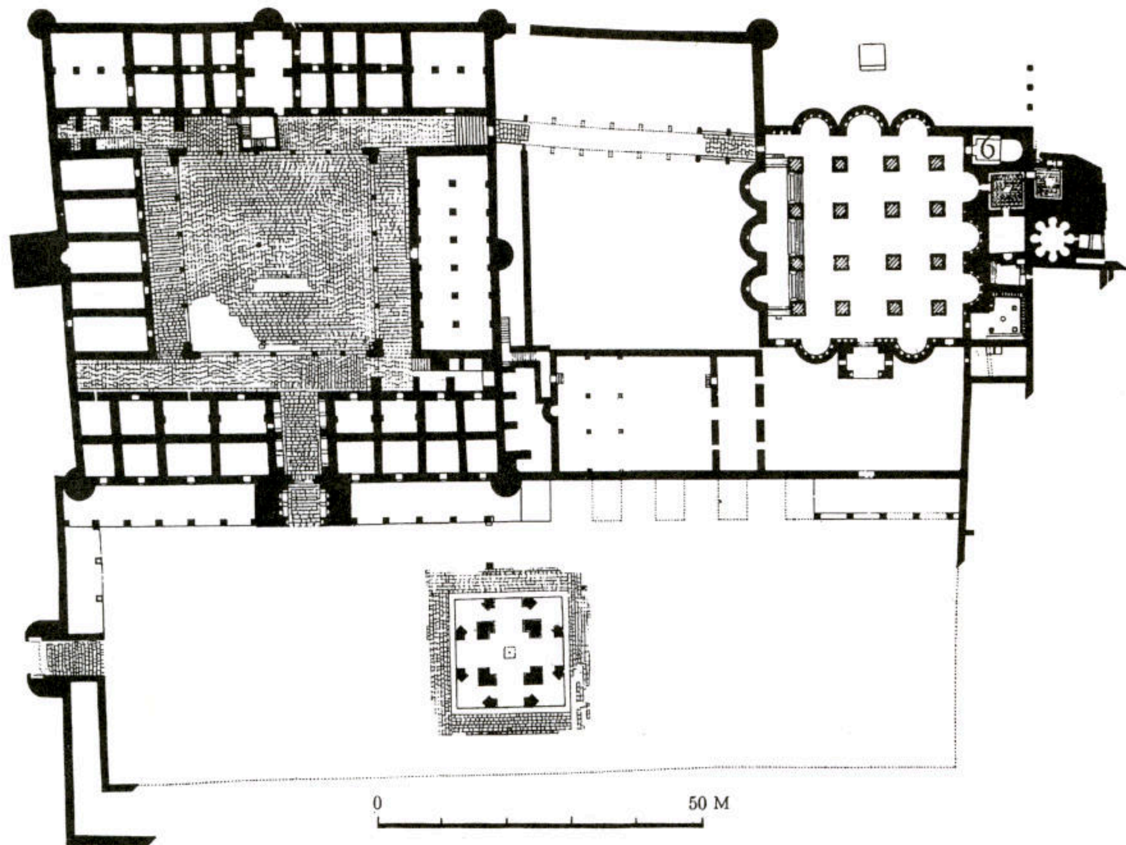
Spoj obje te moći očituje se u položaju kalifove palače ili palače njegova poslanika koje se nalaze uz džamiju. Ne znamo kako je izgledala palača u Damasku jer je razorena tijekom vremena, no, budući da je kalif većinu vremena provodio izvan glavnog grada, ostale su očuvane mnoge druge palače. Najstarija je Namjesnička kuća u Kufi (oko 670. godine). Najbolje je sačuvana građevina u Anbaru, gradu utemeljenom na početku 8. stoljeća, koji je zatim iz političkih razloga napušten, pa su njegovi temelji do danas potpuno sačuvani. Taj predislamski grad ima četvrtast oblik s četvera vrata, dvije ulice koje se sijeku pod pravim kutom, stambenim zgradama tipa *insulae*, a u jugozapadnom je kvadratu smještena cjelina s džamijom, termama i palačom pravokutna oblika: dvorane za primanje nalaze se na kratkim, a stambene prostorije na dužim stranama.

Rimska je tradicija u Siriji i Palestini vrlo živa i omajadski kalifi, a prednjačio je Abdulmalik, ne oklijevaju da je u prilagođenom obliku ponovno prihvate, što je posebno jasno u nizu građevina koje se nazivaju »dvorcima« i sigurno su nastavak antičkog *limesa*.

Bezbroj se puta postavljalo pitanje o namjeni tih čuvenih omajadskih dvoraca, koji se u potpunoj osami nalaze na rubu pustinje i gradnja kojih je, s obzirom na poseban položaj, sigurno izazivala velike teškoće. Moramo ih promatrati kao neku vrstu drugog prebivališta, odnosno kneževe ljetne rezi-

11 Presjek (rekonstrukcija) kroz kupaonice dvorca Hirba al-Mafdžar kod Jerihona.

12 Tloris utvrđenog zamka Hirba al-Mafdžar (podignut oko 724. - 743.).

dencije, od kojih su neke, posebno raskošno uređene, bile namijenjene kalifu, kojeg je sve češće privlačio njegov pustinjski zavičaj. Istodobno su ti zamkovi bili poljoprivredna središta utvrđena protiv mogućeg neprijateljskog napada. Građevina je uvijek bila gotovo ista: zid u obliku pravokutnika s jednim vratima i četiri okrugle kule na svakom uglu, središnje glavno dvorište okruženo različitim brojem stambenih prostorija i gotovo uvijek dvorana za molitvu.

Jedan od najstarijih utvrđenih zamkova te vrste je al-Minija blizu Tibera, omalen i poseban po tome što se nalazio u plodnom području.

Najveći utvrđeni zamak nalazi se u al-Mafdžaru u blizini Jerihona i pripisuje se kalifu Hišamu (724. - 743.). To je ljetna rezidencija koja, osim termi, nije nikad dovršena. Za internu upotrebu, za natapanje polja i pogon mlina za šećernu trsku koristio se starorimski vodovod. Dvorište okruženo stupovima dopuštalo je pristup džamiji i sjevernim termama. Ulazni je trijem vodio do dvokatne palače. Ukrasi, koji još danas izazivaju divljenje, svjedoče o veličanstvenoj raskoši punoj dobrih zamisli. Reljefne dekoracije u štuku i mozaici *frigidarija* i dvorane za primanje crpe motive ne samo iz bogatstva u islamu tako omiljenih geometrijskih uzoraka, već i iz životinjskog i biljnog

Slike u boji

17 Kao i sam grad, i Velika džamija u Kajravanu sagrađena je oko 667. godine. Njezina današnja građevina podignuta je 836. godine. Na slici je prikazan trostupanjski minaret.

18 Portal Velike džamije u al-Mahdiju (Tunis), prvobitno sagrađene oko 916., a god. 1961. - 1965. ponovno sagrađene prema starim nacrtima. Jedan je od najljepših primjera iz doba fatimidske dinastije.

19 Dvostruki lukovi i stupovi u dvorani za molitve Velike džamije u Kajravanu. 420 stupova je antičkog podrijetla, a sakupljeni su po gradovima cijele države.

20 El Qued (Alžir) naziva se zbog svoje kupole i bačvastih krovova i »Grad Tisuću Kupola«. Oskudica drva u oazi nije dopustila drugačiji izgled krovne konstrukcije.

21 Minaret Šellah u Rabatu (Maroko) pripada nekropoli iz razdoblja merinidske dinastije, sagrađenoj između 1310. i 1339. godine.

22 Minaret džamije Kutubija u Marakešu dovršen je 1190. god. i visok je 77 m. Po uzoru na njega građena je Giralda u Sevilli.

23 Džamija u Džibli (Sjeverni Jemen) potječe iz 8. stoljeća i pripada među najstarije islamske džamije koje su ostale sačuvane.

24 Južni ivan Velike džamije u Isfahanu i kupola ispred mihraba. Džamija je građena u 12. stoljeću, ali njezin današnji izgled potječe iz kasnijeg vremena.

svijeta. Javljaju se čak i ljudski motivi. Pronađen je kip koji prikazuje kalifa. U dvorani za primanje ostao je gotovo potpuno sačuvan divan mozaik, koji predstavlja gazele, skupljene oko voćke u središtu, koje je napao lav. Prizor se odlikuje snažnim realizmom, a pokrete naglašavaju nijansirani zeleni i oker tonovi.

U utvrdi u Kusajr Amri pokraj Amana motivi su nešto smjeliji: gole žene pri radu, a u dvorani za primanje, oko glavnog lika u sredini koji predstavlja kalifa (Valida ili Hišama), u bizantskoj je maniri grupirano šest malih likova vladara koje je pobijedio.

Dakle, zabrana prikazivanja ljudskih likova poštuje se na posvećenim mjestima, ali ne (barem ne na početku islamske povijesti) i u svjetovnim zgradama.

Pred kraj tog razdoblja podignut je zamak u Mšati (također u blizini Amana), koji nikad nije dovršen. Pročelje, ukrašeno niskim reljefom s biljnim i životinjskim motivima, kojem se danas možemo diviti u Berlinu, svjedoči o različitom utjecaju više skupina umjetnika.

Pustinjski se zamkovi ponovno napuštaju čim je pala omajadska dinastija. Na Istoku se grade sve novije građevine, kao svjedoci nove političke usmjerenosti Abasida prema Mezopotamiji.

Prvo stoljeće abasidske dinastije

Omajadi osiguravaju novom carstvu čvrste granice i stabilnu unutrašnju organizaciju. Zaštićena tom relativnom sigurnošću nastaje pred kraj prve polovice 8. stoljeća skupina alida (šijita). Da bi se riješili Omajada, u pravom trenutku uoči njihove pobjede, pomaže im sve brojnija socijalna skupina mavala, tadašnjih obraćenika. Oni velikim dijelom potječu iz Irana i iako su kao vazali vezani uz arapskog »gospodara«, vrlo brzo postižu visoke položaje, pogotovo u upravi, te zahtijevaju izjednačavanje s Arapima muslimanima. Oni su od najavljene revolucije očekivali najveću korist.

Jako negodovanje, koje počinje u Kufi u Kurdistanu, sigurno je samo »obiteljska stvar«. Omajade su smijenili potomci Muhamedova strica Abasa. Spretnom promidžbom revolt vrlo brzo dobiva potporu stanovništva i godinu dana nakon osvajanja Kufe (750.) završava nemilosrdnim ubijanjem Omajada.

Oni koji su preživjeli krvoproliće naći će se ubrzo u Španjolskoj, gdje osnivaju stalnu dinastiju i razvijaju umjetničku tradiciju koju su donijeli sa sobom.

Dinastija Abasida održala se na vlasti pet stoljeća, do umorstva posljednjeg kalifa kojeg su ubili Mongoli 1258. godine. No, njihova je moć počela slabjeti već mnogo ranije pod utjecajem pridošlica, osobito Turaka. Zlatno doba u gospodarskom, društvenom i kulturnom životu ova je dinastija doživjela u

prvom stoljeću svoje vladavine. Tada je konačno izgrađen pravni sustav, uspostavljena je vjersko-pravna jednakost, uređuje se i organizira središnja uprava i nastaje nova kultura, u kojoj prevladava orijentalni utjecaj. Odvajanje od Zapada je završeno, a zemljopisni i politički utjecaj Irana postaje dominantan.

Činovnici su u većini Perzijci, dakle starosjedioci, i vrlo se aktivno bave mecenatstvom.

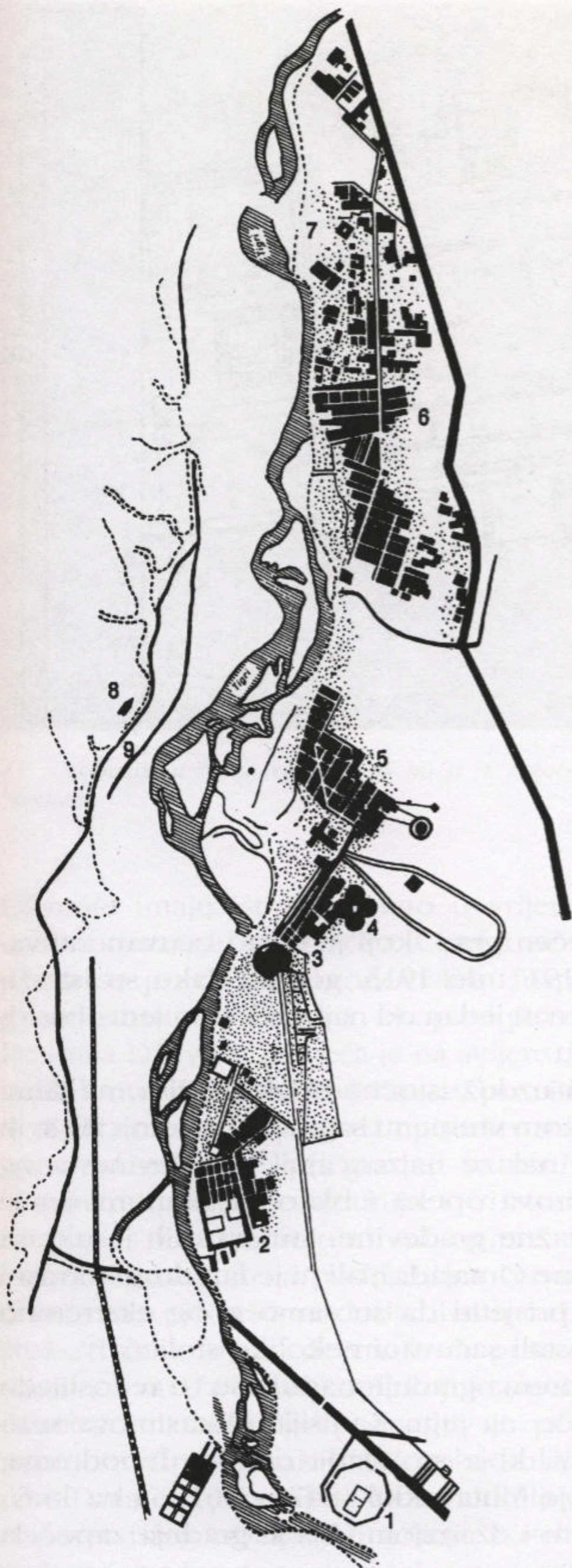
Abasidi geografski slijede svoju politički privlačnu točku i godine 762. kalif al-Mansur osniva novi glavni grad, Bagdad na obalama Tigrisa. Mezopotamija postaje pupak muslimanskog svijeta.

Zahvaljujući živom trgovačkom prometu, koji se temelji na mreži gradova antičkog podrijetla, budući Iran predstavlja tada otvorena vrata prema središnjoj Aziji. Nepredvidiva posljedica tog otvaranja je lagano prodiranje Turaka u carstvo, sve dok na koncu i preuzmu vlast.

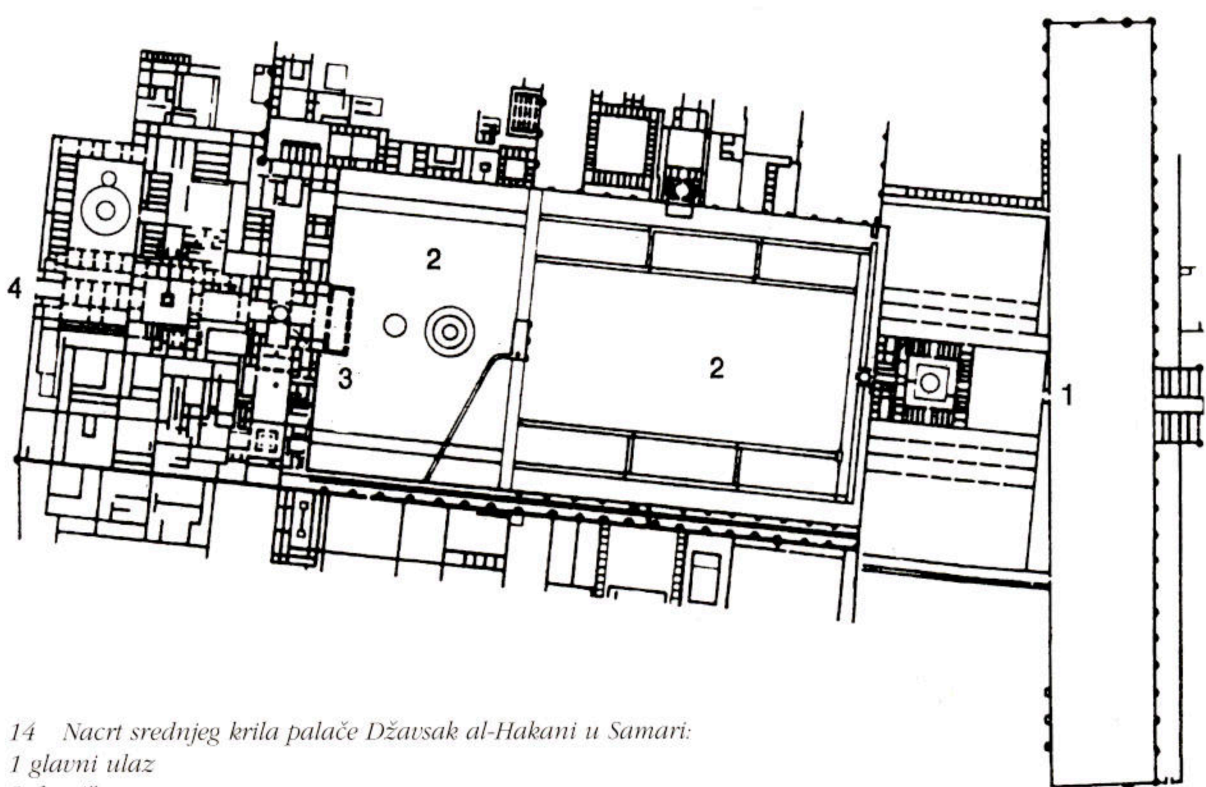
Ništa nije ostalo očuvano od Bagdada iz razdoblja abasidske dinastije. To mjesto stanovništvo nikada nije napustilo i jedan za drugim neprestano su se razvijali novi gradovi, sve do današnjih dana. Postoje samo začuđujući opisi stanovnika, putnika i poklisara tog najvećeg srednjovjekovnog grada, koji krajem 10. stoljeća ima 1,5 milijuna stanovnika. U doba procvata Istanbul je imao milijun stanovnika. Napulj, najveći grad u srednjem vijeku na zapadu, mogao se tada pohvaliti samo s 500.000 stanovnika!

Bagdad je u početku umjetna tvorevina koja odgovara najprije sigurnosnim potrebama kalifa i njegove uzvišene predodžbe o moći, što objašnjava i neobičnu zamisao »okruglog grada«. Bagdad je najprije bio tvrđava kružnog oblika promjera 2,3 km, smještena u plodnoj, ali močvarnoj ravnici, između Eufrata i Tigrisa, navodnjenoj mrežom kanala, što je bio ponos Sumerana. U sredini velikog praznog trga uzdižu se Kalifova palača i džamija. Oko tih zgrada nalaze se gradske zidine, odijeljene nasipima i prokopima. Dakle, grad je odgovarao sasvim novoj slici o moći, trebao je zadati strah, ulijevati poštovanje i divljenje. Odvajao se od naroda koji se gomilao na njegovu rubu. Kalifi vrlo brzo napuštaju okrugli grad pa on propada u 10. stoljeću. Dok se na zapadnoj obali Tigrisa u obilju podižu palače kalifa ili bogatih činovnika, te džamije, na drugoj strani rijeke manje raskošne kuće u zamršenim ulicama privlače stanovništvo čiji se broj stalno povećava.

Bagdad, grad pun promjena, širi se i oblikuje vremenom. To je grad u kojem se živi, trgovinsko, vjersko i kulturno središte, nezavisno od centralizirane vlasti. Drugačiji je razvoj Samare, još jedne tvorevine kalifata na Tigrisu, koju gradi Mutasim, 80 km sjeverno od Bagdada 836. godine, također iz sigurnosnih razloga, jer se boji sukoba između svoje tjelesne straže, u kojoj se nalazi sve više Turaka, i buntovničkog grada Bagdada. Kalif al-Mutamid napušta Samaru pedeset godina kasnije i vraća se u Bagdad (doduše prekasno), kako bi spriječio Turke da preuzmu vlast. Kneževski grad, koji ne pozna drukčiju socijalnu povezanost od one koju je uspostavio vladar, doživio je sudbinu

13 Plan Samare, novog glavnog grada sjeverno od Bagdada na istočnoj obali Tigrisa:
1. palača Kadisija
2 palača Balkuvara
3 Velika džamija
4 konjsko trkalište
5 Džavsak al-Hakani
6 Mutavakkilija
7 Abu Dulafova džamija
8 Kasr al-Ašik (»Zamak zaljubljenih«)
9 mauzolej Kubba al-Sulajbijja.

14 Nacrt srednjeg krila palače Džavsak al-Hakani u Samari:
1 glavni ulaz
2 dvorišta
3 prijestolna dvorana s četiri ivana
4 tri ivana otvorena prema Tigrisu.

osamljenika. Samara je jedini neoštećen grad, koji je ostao očuvan zahvaljujući Herzfeldovu iskopavanju od 1911. do 1913. godine. Iako su istraživanja bila nepotpuna, možemo upoznati jedan od najboljih primjera abasidskog graditeljstva na njegovu vrhuncu.

Samara je golema. Proteže se 35 km uzduž istočne obale Tigrisa, na širini od 5 km. Makar su je u relativno kratkom vremenu sagradili umjetnici iz svih dijelova islamskog svijeta, tamo se nalaze najznačajnije građevine onog doba. Od materijala prevladavaju sirova opeka i blato sa slamom, jer je opeka bila ograničena za strateški važne građevine. Štukaturnih je ukrasa bilo u obilju (prevladavali su za vrijeme Omajada), ali ni jedan drugi ukrasni element nije zapušten. Moramo se prisjetiti da su samo zbog ekstremno suhe klime tako osjetljivi materijali ostali sačuvani nekoliko stoljeća.

Pretjeranom sklonošću raznih kalifa prema gradnji nastale su (u redoslijedu od juga prema sjeveru) mnoge palače: na jugu Kadisija, Mutasimova rezidencija, u sredini Džavsak al-Hakani, koja se sastoji od dva hipodroma, velike džamije i palače; sagradio ju je Mutavakkil (847. - 861.), i na kraju Mutavakkilija, zaseban grad s palačom i džamijom, čija je gradnja započela 859. godine.

15 Dekoracija u štuku (visina: 1,05 m) iz 9. stoljeća iz Samare, danas se nalazi u Iračkom muzeju u Bagdadu.

Džamije imaju isti oblik kao u vrijeme omajadske dinastije, ali nisu više izravno vezane s palačom. Opeka se koristi posvuda, dvorana za molitvu pruža se po dužini, brodovi teku usporedno s kiblom, a krov nose teški glavni stupovi u koje su ukopani pravokutni mali stupovi.

Džamija Džavsak najveća je na svijetu. Veličine 240 x 146 metara mogla je za velikih muslimanskih svečanosti primiti više od sto tisuća vjernika. Od grada je dijeli golem zid, prekidan polukružnim kulama, koji je obuhvatio pokrajne zgrade i nužnike (pri gradnji se uistinu na sve mislilo). Širok hodnik sa stupovima okružuje džamiju s tri strane. Na četvrtoj se otvara dvorana za molitve s mnogobrojnim stupovima, s najmanje 25 brodova, ograničenih osmerokutnim, a na podnožjima četvrtastim nosećim stupovima, na čija su četiri ruba pričvršćeni dodatni stupovi. Nasuprot mihrabu uzdiže se čuveni stožasti minaret na četvrtastom postolju sa spiralnim stubištem s vanjske strane, a završava valjkom, koji je sigurno podupirao drveni paviljon. U tom posebnom obliku prepoznatljiv je ponovno babilonski zigurat, dakle, na neki je način izdanak Babilonske kule!

Abu Dulafova džamija u Mutavakkiliji također je golema (213 x 135 m), ima minaret istog oblika, ali manji. Posebnost je što dvorana za molitvu ima sedamnaest brodova, koji teku pod pravim kutom prema kibli, a da ipak ne

16 I ova štukaturna dekoracija (visina: 1,11 m) potječe iz Samare, a nastala je u 9. stoljeću (Irački muzej, Bagdad).

udaraju o zid: dva broda usporedno prema kibli su ispred njih, pa cijeloj građevini daju oblik T, vrlo raširen u Mezopotamiji, ali i u sjevernoj Africi. Osim Ašik-palače (Palače zaljubljenih), koja se nalazi nešto podalje na zapadnoj obali Tigrisa, nijedna palača nije utvrđena. Položaj grada je sam za sebe dovoljna obrana. Zgrade su sagrađene, prema ćudi graditelja, unutar pravokutnih gradskih zidina, u malim ćelijama neovisno jedna o drugoj, sukladno perzijskom poimanju prostora.

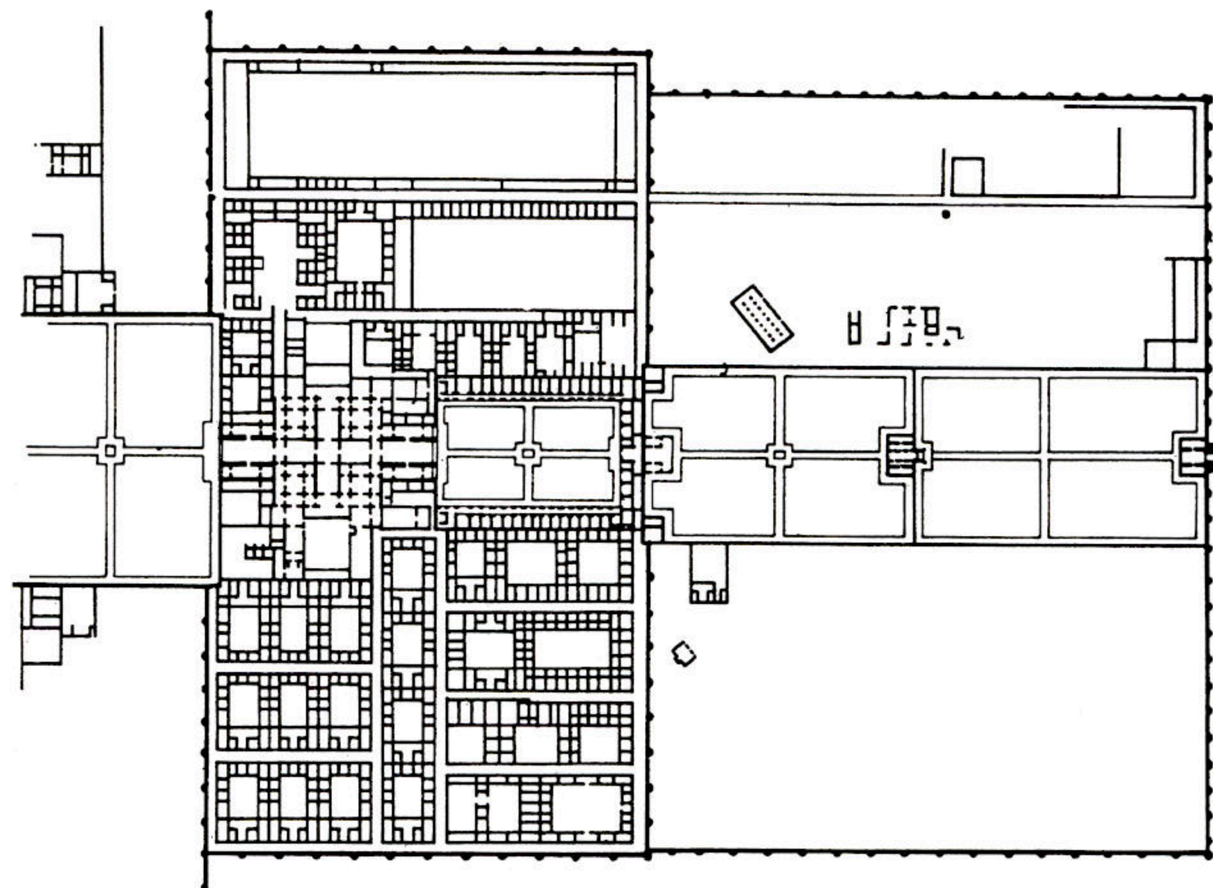
Palača Mutasim, građena od 836. do 838. god., golemo je zdanje u kojemu više značajnih ceremonijalnih zgrada vodi prema Tigrisu. Okružene su stambenim zgradama, koje se nižu oko tornja u dvorištu. Do rijeke se stiže stubama koje vode nizbrdo k velikoj riječnoj kotlini.

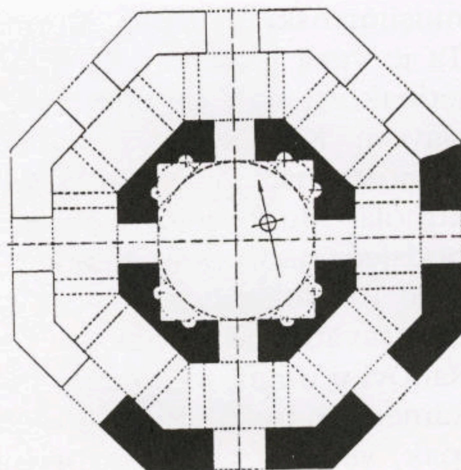
Palača Balkuvara (854. - 859.) bolje je očuvana od palače Mutasim. Podijeljena je u dva dijela. Prvi, službeni dio grupiran je oko triju dvorišta, koja slijede jedno za drugim. Obuhvaća dvoranu za primanje i džamiju. U drugom se dijelu nalaze stambene zgrade, područje s bazenima i bunarima, koji su bili danju i noću u pogonu, mirisavi vrtovi s rijetkim biljkama i veliki perivoji u kojima je ograničen lov. Treba istaknuti da se u Samari nalazi prvi

muslimanski mauzolej, Muntasirov (umro godine 862.) nadgrobni spomenik. Ta je vrsta građevine u potpunoj suprotnosti s muslimanskim gledištem o jednakosti svih vjernika pred smrću. Odgovara sve većoj pohlepi kalifa za slavom. Kalif sve više postaje vladarom orijentalnog kova. Zgrada je vrlo jednostavna. Sastoji se od samo jedne četvrtaste dvorane koju nadvisuje kupola. Muntasirov je mauzolej uključen u osmerokutnu građevinu koja podsjeća na Kupolu na Stijeni. Ta vrsta »paviljonske džamije« nije se proširila prije 10. stoljeća.

Ukrašavanje je u Samari raskošno, pogotovo u otmjenijim područjima. Radovi u mramoru, mozaici, sagovi i skupocjene tkanine sa zlatom i dragim kamenjem trebali bi na posjetitelje ostaviti dojam neizmjernog bogatstva. No ipak, velika i značajna promjena iz abasidskog doba su šareni štukaturni radovi, koji se razvijaju u pravcu sve većeg stiliziranja. Sve je veća uloga apstraktnih motiva, koji su kasnije utjecali na pronalazak arabeske, motiva kojemu je dosuđena velika budućnost. Arabeske potječu iz središnje Azije, odakle su ih donijeli Turci, koji su na dvoru postali sve brojniji.

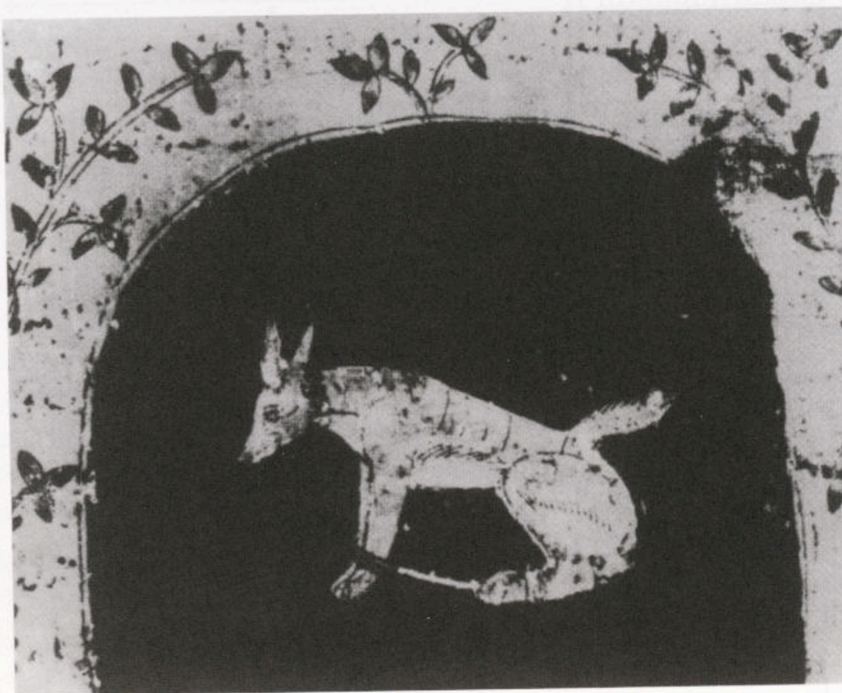
17 Nacrt zamka Balkuvara u Samari, koji je raspoređen strogo oko glavne osi. Od simetričnog poretka izuzeta je džamija u gornjem velikom dvorištu, što je uvjetovano položajem prema Meki.

18 Nacrt Kubba al-Sulajbijje u Samari, malog osmerokutnog nadgrobnog spomenika s kupolom, koji je vjerojatno sagrađen po uzoru na Kupolu na Stijeni u Jeruzalemu.

Samara je kao najblistaviji vatromet prvog abasidskog stoljeća. Njezin je nastanak već znak za prešutan strah vlastodržaca od unutrašnjeg raskola. Preveliko, i od svog ishodišta daleko na zapad rascjepkano carstvo Abasida uskoro je doživjelo nepopravljive lomove, koji su zapečatili njegovu političku propast i omogućili uspon regionalnih vlasti. Posljedice tog događaja duboko zadiru u raznolikost muslimanske umjetnosti.

19 Slavan primjer islamske zabavne književnosti je zbirka basni »Kalila i Dimna«, nazvana po dva glavna junaka, dva šakala. Ilustracija pokazuje »Dimnu u zatvoru«, jednu od najstarijih ilustracija basni s početka 13. stoljeća (Istanbul, Topkapi muzej).

Srednji vijek: zlatno doba muslimanske civilizacije

Regionalne škole: osvajanja na zapadu

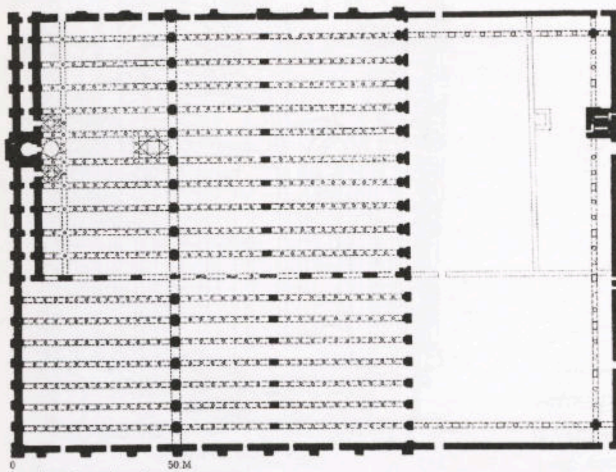
Carstvo Abasida ne ruši se odjednom, raspada se postupno na pojedinačne dijelove. Krajnji zapadni dio odvaja se već u prvoj polovici 8. stoljeća, središnja Azija postaje neovisna na početku 9. stoljeća, a ostala područja između 9. i 10. stoljeća. Istočni i zapadni dio kreću vlastitim putem kao dvije samostalne cjeline, koje se unatoč zajedničkim crtama razvijaju u nacionalne države. To vrijedi i za politiku i umjetnost.
Zapad čini prije svega Španjolska, na krajnjem rubu muslimanskog svijeta. Nju 756. godine osvaja Omajad Abdurrahman I., koji je zahvaljujući potpori Berbera u sjevernoj Africi, gdje se najprije skrivao, izmakao smrti. Proglasio se samo emirom, čime želi pokazati da njegova namjera nije prekinuti veze s ostatkom islamske zajednice. No, udaljenost kalifata omogućuje mu slobodu djelovanja. Omajadska dinastija zadržala se u Cordobi do 1031. godine. Abdurrahman III. se godine 929., na vrhuncu raspada muslimanskog svijeta, proglasio kalifom. Andaluzija postaje drugo veliko kulturno središte, koje prvobitnu civilizaciju skladno udružuje s utjecajima svih svojih sastavnica, kao što su sirijski Arapi, magrebski Berberi, kršćanski, židovski i obraćeni (koji su postali Arapima) Španjolci. Rađa se novo graditeljstvo koje se širi Magrebom od sredine 11. stoljeća, a naziva se španjolsko-maurskim stilom. Omajadi iz Cordobe bili su veliki graditelji u sirijskoj tradiciji, ali zbog rušenja i ponovne izgradnje u razdobljima koja slijede ostalo je očuvano vrlo malo prvobitnih građevina.
Kao najvažniji primjer sakralne arhitekture moramo spomenuti Veliku džamiju u Cordobi, treću po veličini, nakon obje u Samari. Sagradio ju je 785. god. Abdurrahman I. prema sirijskom uzoru, koji se sačuvao kod oba pregrađivanja 848. i 961. godine. Kod trećeg pregrađivanja 987. god. moralo se odustati od simetrije zbog osobina zemljišta, a ne zbog izrazite želje. Dvorana za molitvu

slijedi već opisani osnovni nacrt bazilike s jedanaest pravokutnih brodova prema kibli, koja vodi do zatvorenog dvorišta (prvotno bez hodnika sa stupovima). Novost je pritom povišenje prolaza, zahvaljujući svodu u obliku potkove (vjerojatno potječe od zapadnih Gota) koji počiva na mnoštvu vitkih stupova i tako utječe na optičko proširenje prostora. Na zidovima se izmjenjuju svijetao kamen i tamnija opeka, primjereno raznobojnosti sirijsko-bizantske tradicije. Kasnije se još uvodi svod povezan trostrukim ili višestrukim lukovima, zapletenim jedan iznad drugog odozdo prema gore, što djeluje vrlo dekorativno i utječe na graditelje Sicilije i talijanskog juga. Srednji brod nadsvođen je izduljenom kupolom, sličnom onoj na džamiji u Toledu (980. - 999.), danas crkvi Santo Cristo de Luz.
Arheološka iskopavanja na udaljenosti oko osam kilometara od Cordobe otkrila su vladarski grad Medina az-Zahra, koji je 936. god. sagradio Abdurrahman III. za svoju najdražu suprugu. Izvana čaroban rezidencijalni i upravni grad potrošio je za svoju izgradnju trećinu andaluzijskog prihoda, a razrušen je već 1010. godine. Sastoji se od tri stepeničasto građene gradske četvrti, koje su potpuno istražene. Orijentalni utjecaj lako se prepoznaje po dvoranama za primanje podignutim prema tlorisu bazilike, koje su ukrašene biljnim motivima i portretima, isklesanima na sirijski način u mramoru ili štuku. Iako je grad već dosta uništen, može se ipak još prepoznati ista vrsta umjetno stvorenog grada kao u Samari, sagrađenog na obalama rijeke za osobnu vladarevu slavu i daleko od života glavnog grada.
Sjeverna je Afrika (Ifrikija) ušla u islamsko carstvo već na početku omajadske epohe. Nakon propasti Kartage 696. god. koja je, pored zvijezde u usponu, grada Kairavana (Qairawan - vojnički logor) osnovanog 670. god., potisnuta sasvim u pozadinu, ukorijenila se muslimanska vladavina unatoč otporu obraćenih Berbera, haridžita. No, na prijelazu u 9. stoljeće separatističke sklonosti vode do stvaranja dviju novih država, neovisnih o vladajućim Abasidima: jedna je današnji Maroko, nastao godine 788. imenovanjem emira Idrisa, čija je dinastija ostala na vlasti do 10. stoljeća; druga je Tunis, nastao godine 800. kad Ibrahim ibn al-Aglab preuzima emirat u Kairavanu. Njime je vladala aglabidska dinastija dok je nisu 910. zamijenili Fatimidi, koji ostaju na vlasti do godine 973. Nakon njihova povlačenja u Egipat smjenjuju ih Ziridi. Jednako značajan kao grad Kairavan je godine 808. osnovan grad Fes, koji će također postati jedno od velikih arapskih kulturnih središta u sjevernoj Africi.
Posebnu pažnju privlači sjevernoafrički stil Kairavana. Graditeljstvo tog područja, s nekoliko obilježja lokalnog podrijetla ili potaknuto obrambenim zahtjevima, ostaje u omajadskoj tradiciji. Ne smije se zaboraviti da je Kairavan najprije bio vojnički logor; zato nas ne čudi što je njegova džamija utvrđena.
Velika džamija u Kairavanu, ponovno sagrađena 836., s promjenama od 862. do 863. i 875. do 902. god., postala je jedno od najvećih islamskih svetišta.

20 Detalj mramorne plitice (140 x 67 cm) al-Mansura, pronađene za vrijeme iskopavanja utvrde Medina az-Zahra, u blizini Cordobe.

Njezin je tloris još danas uzor u tom području. Velik četverokutan i neravnomjeran obrambeni zid, s tri strane okružen hodnicima s kolonadom, prekinut je na sjeveru čuvenim četvrtastim trostupanjskim minaretom. Sasvim otraga u dvorištu nalazi se dugačka dvorana za molitvu, gdje stupovi, koji iznad svoda nose ravan krov, pod pravim kutem prema kibli dijele prostor na sedamnaest brodova. Oni završavaju kod poprečnog broda usporednog s kiblom. To je najstarija poznata građevina na tom području. Srednji brod je širi i viši od ostalih, a nadsvođen je dvjema kupolama. Kupola iznad mihraba okruglim je usječenim nišama orijentalnog tipa povezana s osnovom, a niše izvana tvore osmerokut. Unutarnje ukrašavanje temelji se

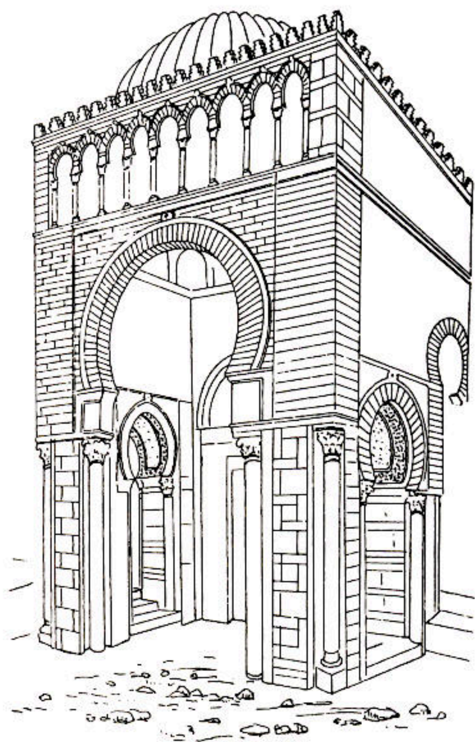
21 Nacrt Velike džamije u Cordobi, čija je gradnja započela 785., ali zbog brojnih širenja dovršena je tek 987. godine. Njezin tloris odgovara džamiji al-Aksa u Jeruzalemu. Dvorana za molitvu ima jedanaest brodova, pod pravim kutem prema kibli.

na metalnom sjaju blistave opeke i mramornih ploča koje su ukrašavale i pročelje, a na njima su se nalazile ukrašene skulpture.

Izuzetak predstavlja stroga Velika džamija u Suzi (850. - 851.), čije dvije kupole nadvisuju dva mihraba koji leže jedan iza drugog, i čiji obrambeni zidovi sadrže dvije okrugle kule (prvobitno sigurno četiri), koje su vjerojatno služile za obranu grada. Sasvim blizu leži Ribat, utvrđeni samostani vojnika monaha, vrlo brojni na afričkim obalama u 8. i 9. stoljeću, gdje su tvorili gotovo neprekinutu obrambenu liniju. Većina tih građevina uglavnom je nestala, preostale su samo još one u Monastiru i Suzi. Radi se o istim malim četvrtastim utvrdama s okruglim kulama na uglovima i samo jednim ulazom na svakoj strani. U unutrašnjosti se sa strane nalaze prostorije za stanovanje te prostor za molitvu. U Monastiru je pronađeno i groblje.

Taj graditeljski obrazac nalazi se uzduž marokanske obale i Sahare, sa svrhom da se islam proširi u preostalom dijelu Afrike. Tamo onda nastaje sekta Almoravida (al-Murabitûn: »žitelji utvrđenog sufijskog staništa«, ribât), koja je u čitavom Magrebu (1062.) te u Španjolskoj (1090.) prigrabila vlast.

Od fatimidskog i ziridskog graditeljstva sjeverne Afrike (Ifrikije) ostalo je malo toga sačuvano, jer je nomadska invazija, predvođena Banu Hilalom, preplavila zemlju »poput vojske skakavaca koji na svom prolazu sve uništavaju«, kako je to primijetio Ibn Haldun, veliki arapski književnik iz 14. stoljeća. Džamija al-Mahdija nalazi se u vrlo lošem stanju, no njezin portal

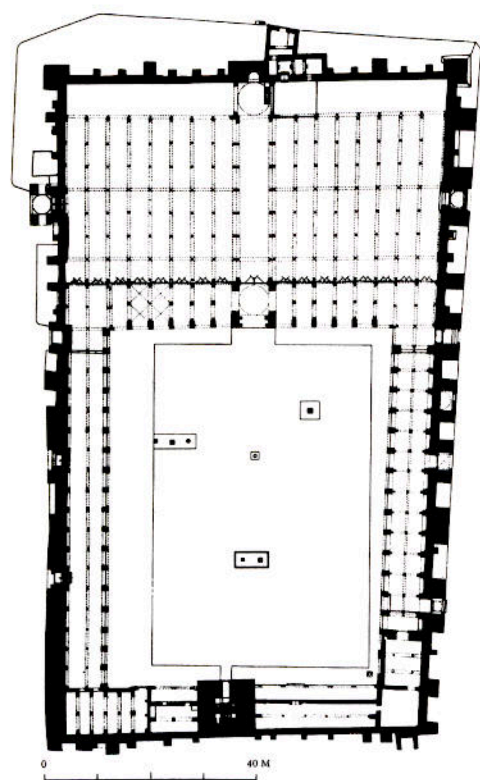

22 Lijepa vrata Bab Lalla Ribana sagrađena su godine 1294., pod vladavinom Hafsida, uz Veliku džamiju u Kairavanu.

zaslužuje posebnu pažnju. Pročelje, uokvireno dvama kvadratnim tornjevima, ima troja vrata, od kojih srednja podsjećaju na slavoluk. Cjelina istesanog kamenja kao predvorje naglašava fatimidski ceremonijal. Iznad vrata strši velik svod u obliku potkove, koji je u dva niza i na stranama uokviren manjim nišama istog oblika. Njihova je svrha ornametalna (donje su uostalom samo lagano naglašene). Riječ je, kao što ćemo još spominjati, o često korištenom fatimidskom motivu.

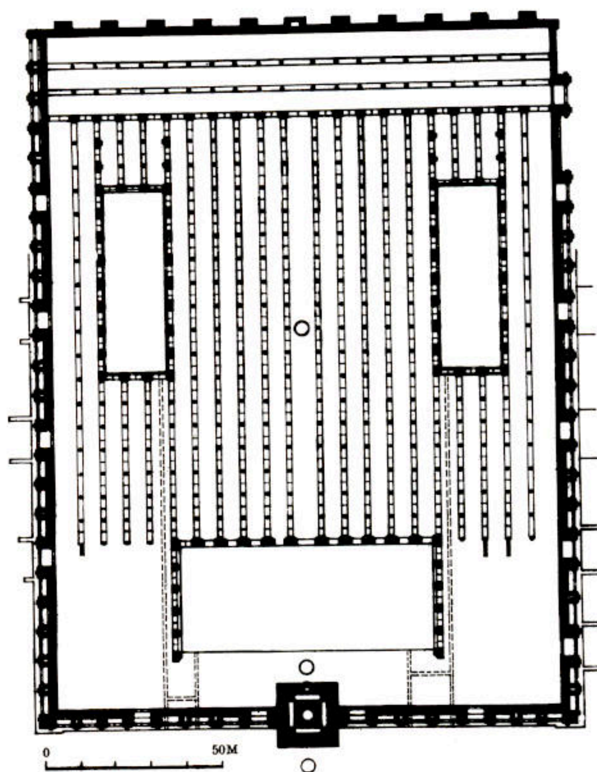
Ostaci svjetovnog graditeljstva vrlo su oskudni. Spomenimo ziridsku palaču Ašir u Alžiru (oko 947.), koja pokazuje očit orijentalni utjecaj. Razvučena je po širini i ima samo jedan ulaz na uzdužnoj strani. U unutrašnjosti se nalazi četverokutno dvorište, preko kojeg se istim putom dolazi do portala i prostorija za primanje. Sa strane se nalaze stambene prostorije.

U 10. stoljeću jača još jedna sila u orijentalnoj Africi, čija se kultura i graditeljstvo postupno nadmeću s onima u Bagdadu: to je bio Egipat. Od sredine 7. stoljeća Egipat pripada muslimanskom carstvu; osvojen je kao jedno od prvih područja. Budući da se nalazi u blizini glavnog grada Bagdada, mora duže ostati pod njegovim jarmom. No, za vrijeme sloma abasidske vladavine kalif svoju vlast predaje Turčinu Ahmad ben Tulunu, koji 868. god. stvara od Egipta gotovo neovisnu državu i priključuje joj Siriju. Nakon njegove smrti godine 905. kalif je ponovno zadobio te velike zemljišne posjede, ali samo na kratko vrijeme, jer se ista situacija ponavlja pod novim turskim vođom

23 Tloris Velike džamije u Kairavanu u Tunisu. U današnjem obliku sagrađena je 836. god., a svojom konstrukcijom sa sedamnaest pravokutnih brodova, koji idu prema kibli, i širim srednjim brodom, slijedi tloris džamije al-Aksa u Jeruzalemu.

Ihšidom. On Siriju na sjeveru radije prepušta Hamdanidima, kako bi se mogao posvetiti isključivo Egiptu. Ovog puta Abasidi nisu povratili taj dio carstva, jer sa zapada godine 969. dolazi nova sila, osvaja vlast i tamo vlada sljedećih dvjesto godina.
Fatimidi, koji su se pojavili na kraju 9. stoljeća, pozivaju se na vjersku skupinu ismailita, jednu šijitsku sektu. Ustrajnost njihova misionarskog promicanja pridobila je mnogo pristaša među sjevernoafričkim Berberima, protivnicima Aglabida. Uskoro učvršćuju svoj položaj u Ifrikiji te šezdeset godina kasnije konačno dospijevaju u sunitski Egipat. Na temelju svoje osvajačke politike Fatimidi izvlače materijalnu korist iz cvatućeg gospodarstva, u kojem bitnu ulogu ima trgovina. Oko 1000. godine preselio se u njihovu korist međunarodni trgovački promet iz Perzijskog zaljeva u Crveno more. Na sjecištu civilizacija zapadne i istočne Europe, Istoka, sjeverne Afrike i još mnogo udaljenijih zemalja, doživio je Egipat neusporediv kulturni uzlet, koji nalazi svoj izraz u građevinarstvu.
Nakon pobjedonosnog ulaska u Fustat, glavni grad Egipta, hrabri vojskovođa Dževher, osniva 969. godine »pobjedonosni grad« al-Kâhiru, u slavu svoga vladara Mu'izza. Od starog tulunidskog Kaira ostala je samo džamija al-Kataj, sagrađena po uzoru na džamiju u Samari.
Bogato je korišten šiljasti luk, koji se još više rabi u romaničkim crkvama na zapadu.

24 Hasanova džamija u Rabatu (ovdje rekonstrukcija njezina tlorisa) građena 1196./97. god. trebala je postati jednom od najvećih u muslimanskom svijetu. Ostala je nedovršena, a razlozi nam nisu poznati.

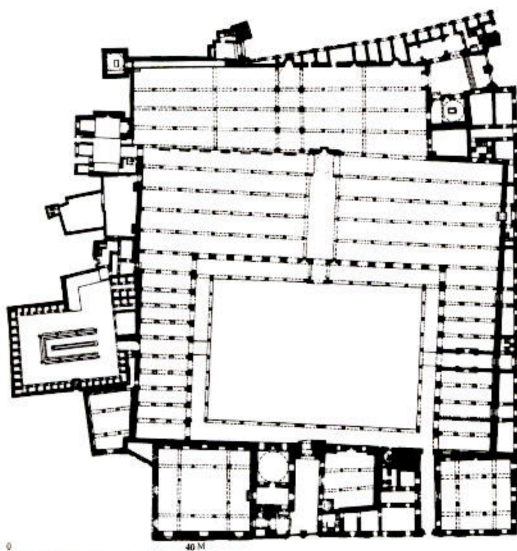
Džamija al-Azhar, dovršena 972. god., istodobno je i sjedište islamskih sveučilišta, na kojima se još i danas podučava. Od tesanog kamena u obliku kvadra i nažalost često pregrađivana, prvotno je sagrađena prema omajadskom nacrtu. Široka dvorana za molitvu ima pet usporednih brodova prema kibli, koji su jedan od drugog odijeljeni nizovima stupova i prekriženi povišenim središnjim poprečnim brodom. Dvije kupole nalaze se iznad ulaza i mihraba. Obavezni su ukrasi u štuku u abasidskom stilu.

Hakimova džamija (990. - 1013.), tek nedavno ponovno otvorena šijitskom kultu, te Akmarova džamija (1125.), tipičan su primjer fatimidskog graditeljstva. Od tog razdoblja za građenje i ukrašavanje sustavno se koristi tesani kamen u obliku kvadra. Posebna važnost koja se pročelju pridaje u Africi, za Egipat je novost.

Ulazni portal je predvorje koje je kod Hakimove džamije bogato ukrašeno niskim reljefima od geme (poludragog ili dragog kamenja s urezanim likom), a kod Akmarove džamije saćastim ćelijama na seldžučki način (prvi primjer stalaktitnog ukrasa u Egiptu). Pročelje Hakimove džamije krase dva minareta na uglovima.

I ovdje se, kao i u Perziji, gomilaju nadgrobne građevine. To su samostalne građevine natkrivene kupolom u obliku kocke, kao u Assuanu, ili su dio kompleksa uz džamiju, kao Džujušijeva nadgrobna džamija (1085.) u blizini Kaira. Portal u prednjem dijelu zgrade, kojeg nadvisuje trostupanjski minaret, vodi u dvorište koje sa strane ima stambene prostorije za posjetioce. Na stražnjoj se strani dvorišta, iza trostrukog svoda, otvara kupolom nadsvođena dvorana za molitvu, sa strane zaštićena dvjema malim prostorijama, od kojih jedna sadrži graditeljev grob.

O svjetovnim građevinama očuvani su samo opisi palača i troja kamenita vrata na obrambenom zidu u Kairu. Sva su vrata uokvirena dvama tornjevima

25 Tloris džamije al-Azhar u Kairu, sagrađene 970. - 972. god., koja je kasnije brojnim dogradnjama često mijenjana. Ipak se jasno prepoznaje pravokutan obris prvobitne građevine.

41 Car Kanga Musa u 12. je stoljeću s jednog hodočašća doveo sa sobom arhitekta, koji je u gradu Djenné (Mali) sagradio džamiju.

42 27 m visok minaret džamije u Agadezu (Niger) potječe iz 15. stoljeća. Sazidan je od ilovače u tradicionalnom sudanskom graditeljskom stilu.

43 Dvorana s velikim stupovima sa stalaktitnim stropom iz Kalifove palače u Bagdadu, koju je dao sagraditi Abasid an--Nasir (1180. - 1225.).

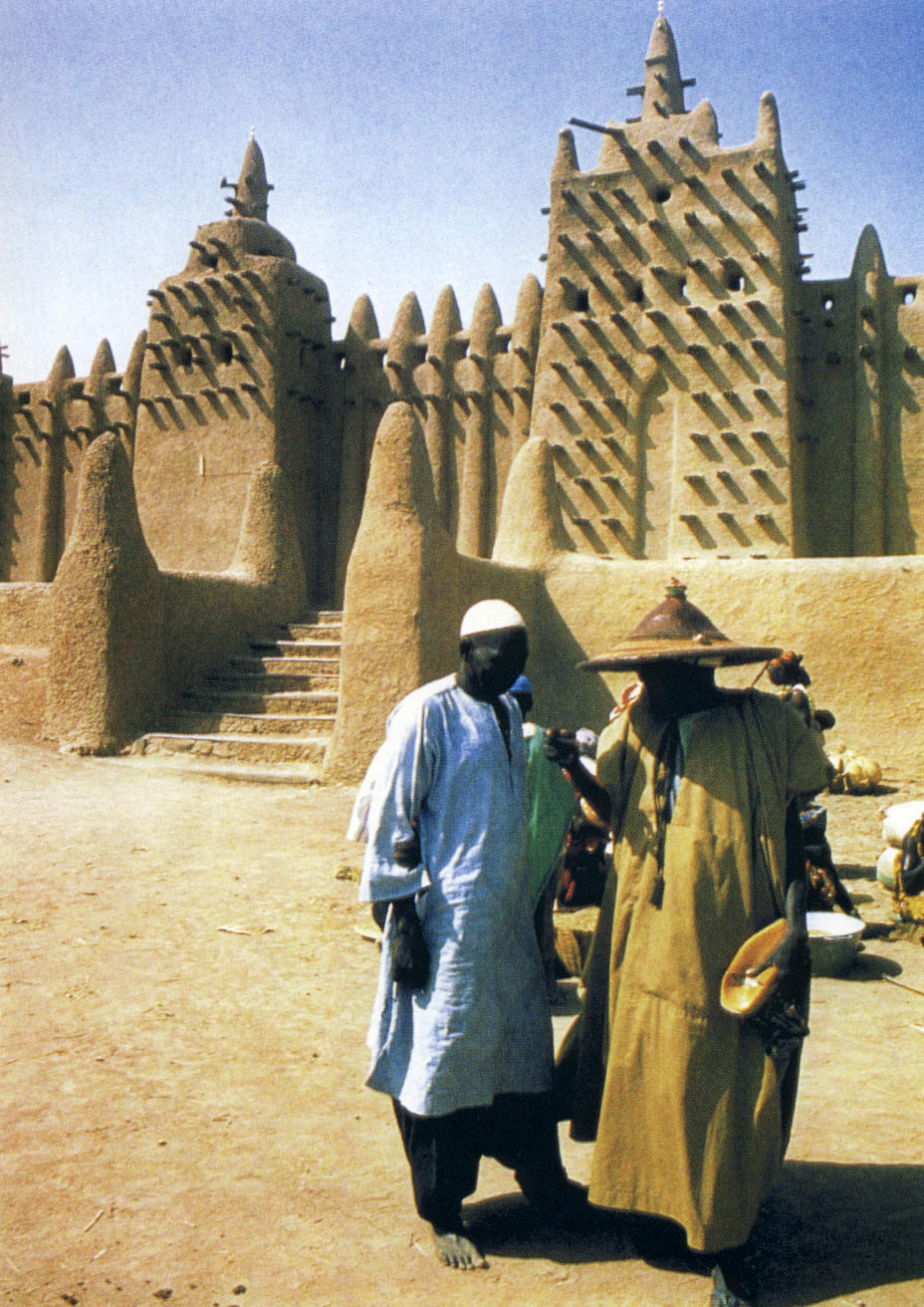
44 Detalj portala medrese Incé-Minareli (1258.) u Konji (Turska), jednog od najslavnijih i najraskošnijih primjera anatolskog građevinskog dekora iz seldžučkog razdoblja.

45 Kupola nadgrobne džamije (1472. - 1474.) sultana Kait Baija u nekropoli kairskih kalifa. Neobičan je reljefni dekor na vanjskoj strani kupole.

46 Na kraju 14. stoljeća sve su se rjeđe gradile džamije s unutrašnjim dvorištem (na slici je mauzolej sultana Barkuka u Kairu, 1399. - 1409.); davala se prednost tipu medrese.

47 Na Svetu Sofiju podsjeća džamija Muhameda Alija, građena u Kairu od 1824. do 1857. godine. Njezina velika kupola i dva minareta dominiraju slikom grada.

48 Na sjeveru Kaira leže grobovi kalifa, mauzoleji mnogih sultana iz 15. stoljeća.

T.C.
KONYA MÜZESİ

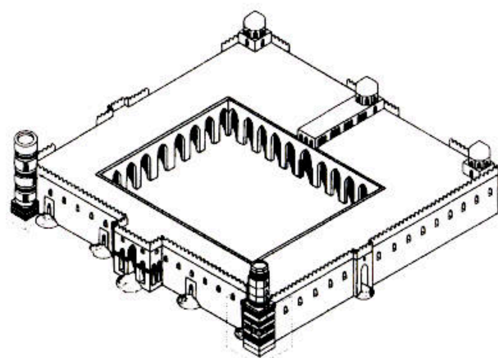

i otvaraju se prema golemom portalu u obliku luka. Jasno se prepoznaje bizantski utjecaj, jer su zid od 1087. do 1093. god. gradili sirijski graditelji.
Reći ćemo nešto i o arapsko-normanskom graditeljstvu na Siciliji, gdje gotovo ništa nije ostalo sačuvano, osim Capele Palatine u Palermu iz 12. stoljeća (oko 1140.). Drveni strop te građevine, ukrašen stalaktitnim oblicima, djelo je muslimanskih umjetnika, koji su ga ukrasili veličanstvenim umjetničkim slikama islamske umjetnosti.

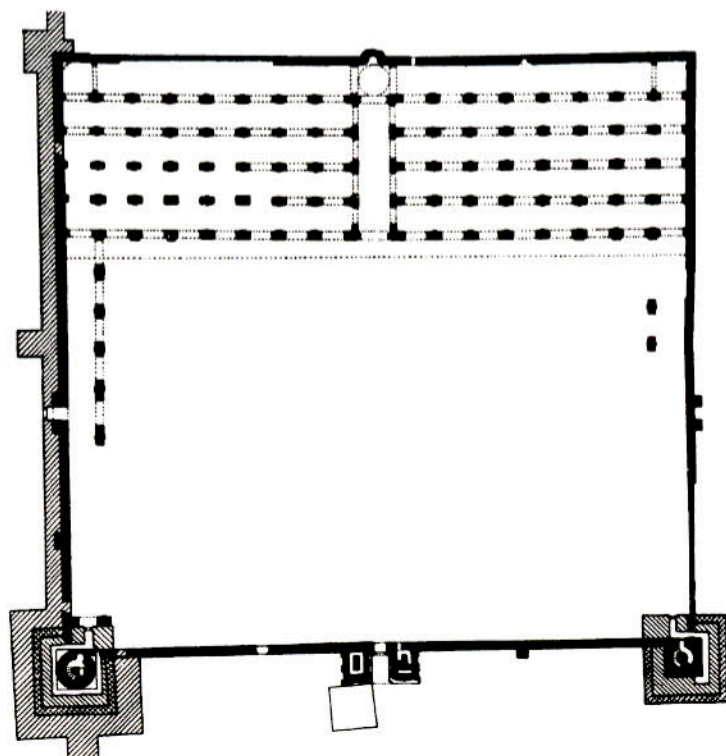
Oživljavanje iranskih provincija i seldžučka dinastija

Poput zapada i istok se počinje oslobađati abasidskog starateljstva. Jaram najprije odbacuju provincije najudaljenije od Bagdada. General Tahir koji je pri svladavanju jedne opasne pobune učinio kalifu Mamunu veliku uslugu, dobiva od njega za nagradu provincije u Kurdistanu i središnjoj Aziji, gdje on i njegovi sljedbenici (820. - 872.) iz Nišapura učvršćuju svoju vlast. Odande počinje osvajanje golemog područja koje se proteže sve do Indije. Jedna nevažna dinastija prisilila ih je 873. god. na povratak. Novi vladari su Samanidi koji vladaju područjem od Transoksanije do Afganistana. Glavni im je grad Buhara.
Za to su vrijeme u Bagdadu zavladale druge dinastije, a posebno dinastija Bujida, koji dolaze s juga Kaspijskog mora i postavili su se kao kalifovi skrbnici (945.). Ostaju na vlasti jedno stoljeće u kojem Irak doživljava kulturni preporod, a Bagdad, Isfahan i Širas, ponovni procvat raskošnog graditeljstva. U 11. stoljeću ipak počinje propadanje. Tome su ponajprije razlog premještanje trgovačkih putova prema Crvenom moru (u korist Fatimida) te obnovljene unutrašnje borbe za vlast. U tom času dižu se Gaznavidi i Seldžuci i na svom pobjedonosnom putu tjeraju svoje prethodnike. Od tada Iran nestaje s našeg kulturnog obzora.
Moć tih dviju dinastija ne treba nas zavesti da zapostavimo kulturne dosege njihovih prethodnika. Samanidi su bili veliki mecene. Na njihovu se dvoru nalaze čuveni pjesnici novoperzijskog jezika, kao Firdusi te važni znanstvenici poput Avicene i Birunija, koji tamo počinje svoj uspon.

26 Rekonstrukcijski crtež pokazuje prvobitno stanje Hakimove džamije podignute 1004. god. u Kairu, a danas je u ruševinama.

Današnja su svjedočanstva o tadašnjem graditeljstvu nedovoljna (hoće li ih se ikada moći dopuniti uz događaje koji to područje uvijek iznova potresaju), no ipak nam omogućuju da stvorimo sliku one epohe.
Džamije slijede osnovni irački građevinski tip, a pritom ne zanemaruju sasanidsko naslijeđe; prevladava okomit tijek linija, koji je tako primjeren Istoku. U džamiji u Damganu (Iran), najstarijoj koju poznajemo, te u onima u Nayinu (oko 960.) i u Balhu (Afganistan) svod ili krov nose golemi, često štukom ukrašeni kružni noseći stupovi, koji su u Balhu nadsvođeni novim kupolama. Oblik paviljona postao je postupno vrlo omiljen, kao i upotreba ivana nadsvođenog kupolom, npr. u Nirizu (provincija Fars, oko 970.). Ivan je tipičan za Perziju, gdje se upotrebljava već od abasidske epohe. Radi se o prostoru koji nadvisuje svod ili kupola, a otvara se prema van i može služiti kao ulazna ili glavna dvorana.
Na sjeveru Irana, u šijitskom području, rasprostranio se od 10. stoljeća mauzolej, a posvećen je kultu svetaca ili članovima nove dinastije. To su valjkasti, katkad vrlo visoki tornjevi, okrunjeni kupolom poduprtom stupovima i ukrašeni natpisima na jeziku pehlevija i kufskim pismom, poput onih u Lajimu (oko 1016. - 1017.). Katkad uzimaju oblik kupole na kvadratnom postolju; takav je nadgrobni spomenik Samanida Ismaila u Buhari (na početku 10. stoljeća), kod kojeg se može vidjeti kako zasvođena galerija ostvaruje prijelaz prema kupoli. Što se vanjske strane tiče, u Indiji su još omiljenije četiri male kupole na uglovima, a Gaznavidi i Seldžuci ponovno prihvaćaju geometrijsku primjenu opeka i elemenata plastike u štuku.

27 Tloris Hakimove džamije u Kairu. Gotovo kvadratna građevina posjeduje dvorište s arkadnim trijemovima. Srednji brod vodi prema kupoli ispred mihraba. Pročelje je sa strane zaštićeno dvama minaretima.

Manje nam je poznato svjetovno graditeljstvo. Palača Dihkane u središnjoj Aziji sastoji se od velikog kvadratnog tornja na dva kata, sa strane osiguranog polukružnim kulama. Po prometnim dionicama središnje Azije vode brojni karavanski putovi i dokaz su cvatuće trgovine pred kraj 10. stoljeća. No i Samanidi, poput drugih dinastija, čine istu pogrešku. Zbog neprijateljskih prijetnji povećali su u svojoj vojsci udio turskih robova, koji su se uskoro pobunili i prisvojili afganistansku kneževinu Gaznu.

Osvajački ratovi na početku 11. stoljeća doveli su novu dinastiju iz Kurdistana pred vrata Bagdada, u sjevernu Indiju, sve do Indijskog oceana. Stanovništvo ovog područja obraća se na islam i do danas je ostalo među najvjernijim Muhamedovim pristašama. Gaznavidi su kulturni nasljednici Samanida, no, većinom osjećaju svojom domovinom Indiju. Čuvaju arapski jezik i to u obliku kakvim se služio Biruni. Njihova umjetnost ipak podliježe perzijskom utjecaju.

Sakralno graditeljstvo je zaista oskudno. Najstarija je džamija u Balhu u Afganistanu. Sastoji se od velike dvorane za molitvu s brodovima usporedno prema mihrabu, koji okrunjuje kupola poduprta stupovima. Jedini novi element je poprečni brod, čiju kupolu nose četiri noseća stupa. U Gazni su pronađeni ostaci dvaju visokih i vitkih minareta, kod kojih se jasno prepoznaje iranski utjecaj.

Gaznavidi su voljeli raskoš. Sav svoj novac uložili su u palače, u kojima su javno pokazivali svoja bogatstva. Dvije najslavnije palače su Mahmudova (999. - 1030.) u Lashkari Bazaru; zahvaljujući suhom podneblju vrlo je dobro očuvana, te palača Masuda III. (1099. - 1115.) u Gazni, koja je danas ruševina, jer je bila građena od gline sa slamom i sirovom opekom.

Obje palače su kvadratnog tlorisa sagrađene oko središnjeg dvorišta, na koji se otvaraju četiri ivana. Dva najveća, koja prema iranskoj simetriji leže jedan nasuprot drugome, namijenjena su za primanje. Pročelje, okrenuto prema dvorištu, u Mahmudovoj je palači ukrašeno štukom, a Masudovoj mramorom. U mramoru se nalaze i perzijski natpisi koji veličaju sultanovu slavu. Unutrašnjost obiju palača ukrašena je motivima na pričvršćenim paljenim pločama, na kojima se vide geometrijski i kaligrafski uzorci u crvenoj, žutoj i plavoj boji kod Mahmuda, a nešto su skromnije boje na odjeći bogato odjevenih Masudovih tjelohranitelja. On je davao prednost ukrašavanju džamije koja vodi prema dvorištu, dok je Mahmud premjestio džamiju izvan palače; ona je velika, jer je morala pružiti dovoljno mjesta za čitav dvor.

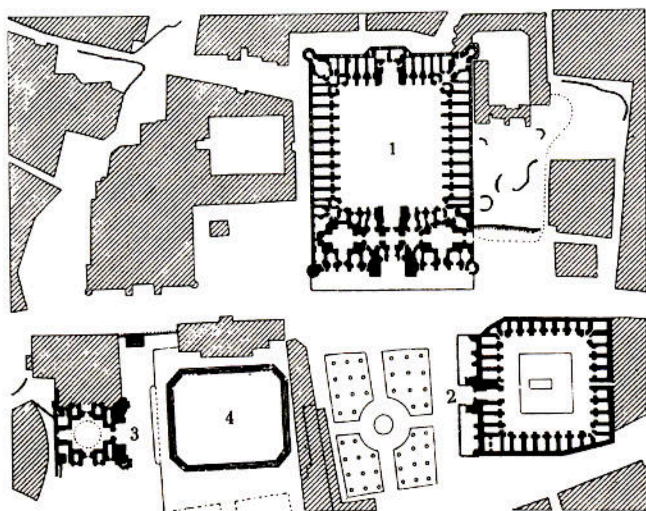
Uz pomoć Gaznavida islamska umjetnost prema perzijskom uzoru prodire u Indiju. Indija je njezino posljednje uporište, jer su je obraćeni seldžučki Turci nakon odlučujuće pobjede kod Merva 1040. god. istisnuli iz matične zemlje.

Sa sjevernih granica muslimanskog carstva u Kurdistan prodire pleme Oguzi. Tamo se i naseljava iskoristivši izraženo Masudovo zanimanje za Indiju. Kad

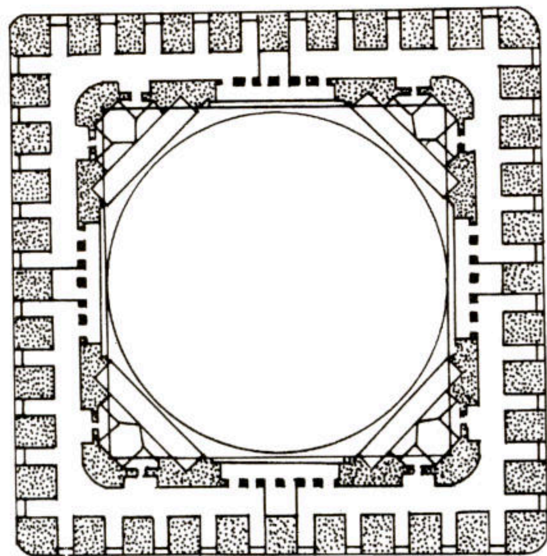
je on postao svjestan svoje pogreške, prekasno ulijeće u borbu i prisiljen je pred Togrulom pobjeći iz zemlje koju je i previše volio. Seldžuci su tada krenuli u osvajanje Irana, odakle protjeruju posljednje Burejhide. Godine 1055. ulazi Togrul u Bagdad, gdje je uzeo titulu sultana, ali ostavlja kalifat. Oba njegova nasljednika, Alp Arslan (1063. - 1072.) i Melikšah (1072. - 1092.), dovode vladavinu do vrhunca moći. Osvajaju cijelu arapsku Aziju i kreću protiv Bizanta, kojemu otimaju Anatoliju; čak im je uspjelo zarobiti *basileusa* (glavnog vojskovođu, 1071.). Seldžuci u Maloj Aziji osnivaju sultanat, koji se održao do 1243. godine. Pripojio si je također i Palestinu.

Od tada je islam, po jeziku, ali i po civilizaciji, postao turski. U ozračju relativnog mira novi vladari oblikuju ponovno ujedinjeno carstvo na način feudalnog sustava, u kojem, pod vrhovnom vlašću najstarijeg, daju stalan prihod ostalim članovima obitelji. Nakon Melikšahove smrti to je prvi korak k cjepkanju carstva na autonomne provincije, koje vrijeme provode u stalnim svađama. Domaće dinastije dolaze i odlaze, ali cjelokupno područje, unatoč suprotnostima, ostaje muslimansko i tursko. Propast Seldžuka završava invazijom Mongola pod vodstvom Džingis-kana.

O. Grabar govori o »velikom islamskom klasicizmu« pod vlašću »velikih Seldžuka«. Procvat gradova i trgovine, raznovrsni doticaji između Turaka, kršćana i hindusa omogućuju intelektualnu i kulturnu obnovu dostojnu pažnje. Umjetnost, posebno u Iranu, doseže vrhunske trenutke, a potpomažu je vlada, građani i vjerske institucije, koje ponovno doživljavaju polet. Umjetnici su puni dobrih zamisli, utječu na ukus i utvrđuju stil. Treba razlikovati tri područja: Perziju (tj. cjelokupan seldžučki Istok), Malu Aziju (Rum) i Mezopotamiju - Siriju, gdje na dvoru Nuruddina (1146. - 1173.) u Aleppu i Damasku najveću moć postiže Salahuddin, poznatiji pod imenom Saladin.

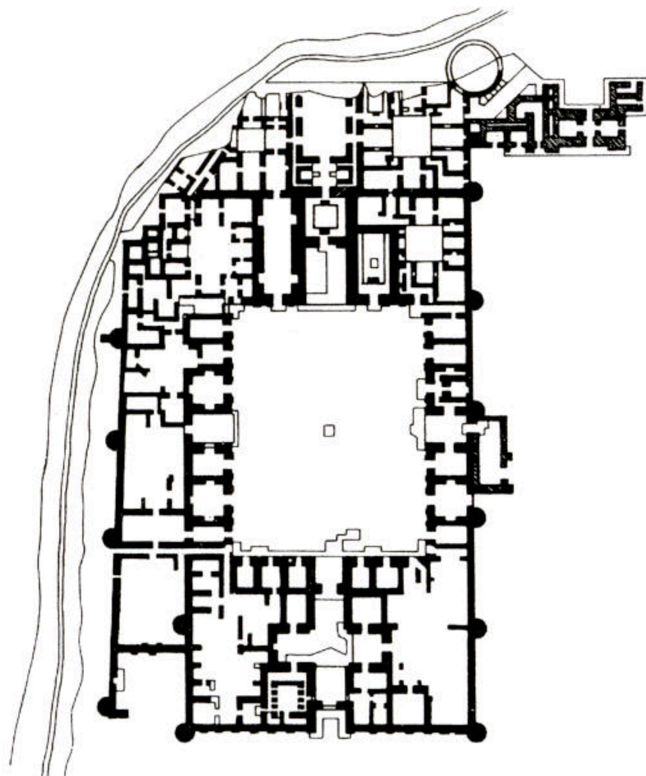

28 Plan građevine Labi Havuz u Buhari:
1 medresa Kukalda (1568./69., visoka škola)
2 medresa Nadir Divan Bega (1622., visoka škola)
3 samostan Nadir Divan Bega
4 bazen Labi Havuz.

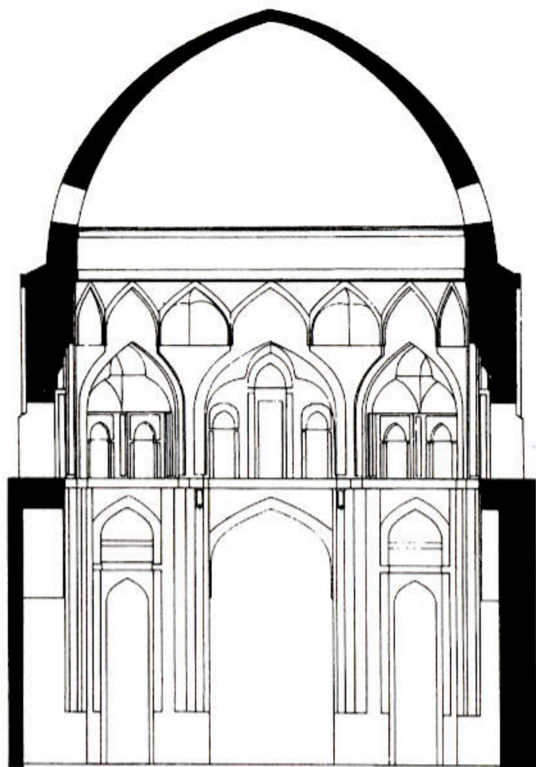

29 Tloris mauzoleja Samanida u Buhari. Sagradio ga je Ismail između 892. i 907. god. kao obiteljsku grobnicu. Klasičan je primjer gradnje opekom.

Pored nadaleko raširenih kiosk-džamija s ravnijom kupolom, pod turskim utjecajem te tamburom s ukrasima u obliku romba, svoj najveći procvat u Perziji kao i Mezopotamiji - Siriji doživljava od 12. stoljeća džamija medresa. Seldžuci su vrlo religiozni i njihova je najveća želja da se islam proširi po cijelom svijetu.

30 Tloris palače u Lashkari Bazaru, rezidencijalnom gradu Gaznavida u Afganistanu. Palača sagrađena za vrijeme Mahmuda, 999. - 1030. god., raščlanjena je oko središnjeg dvorišta, na koje se otvaraju četiri ivana.

31 Presjek kupole Velike džamije u Isfahanu. Ponovno sagrađena 1088./89. god., jedini je veliki građevinski spomenik iz seldžučkog doba, koji je ostao sačuvan u Iranu.

Posebno su unaprijedili gradnju medresa. Velika džamija u Isfahanu, čiji tloris s četiri ivana oko središnjeg dvorišta ostaje klasično iranski, ipak je u Siriji služila kao uzor, osim možda kod grobnice medrese Nuruddina u Damasku, gdje zgrade stoje jedna nasuprot drugoj, na dvije strane središnjeg dvorišta.

Više nego za molitvu ta je zgrada namijenjena primanju što većeg broja studenata i nastavnika, a na dva kata nalaze se stambene prostorije, knjižnica te »učionice«. U dvorani za molitvu ističe se kupola, koja se svija iznad mihraba, i služi za označavanje vladareva mjesta, kako to zahtijeva uzvišen obrednik seldžučke države.

Kao i u drugim područjima, kupola je bogato ukrašena. U mnogim je primjerima užlijebljena, pa joj drveni potporanj nije potreban. S vremenom se polako razvija dvokrilna kupola. Dijelovi za povezivanje često su ukrašeni u obliku saća (u *mukarnasima* tj. stalaktitnim ćelijama) i više odgovaraju estetskim zahtjevima nego potrebi. Taj uzorak poprima u Iraku poseban oblik »glave šećera«, kao u mauzoleju Sitt Zubaida (oko 1200.). U Siriji je veliki graditelj Nuruddin džamiju u Mosulu pokrio malim kupolama s uzorkom poput šahovske ploče.

Izvana je portal najvažniji sastavni dio pročelja. Golemih je razmjera i često uokviren parom minareta. Najljepši je sigurno onaj u Džamu u Afganistanu

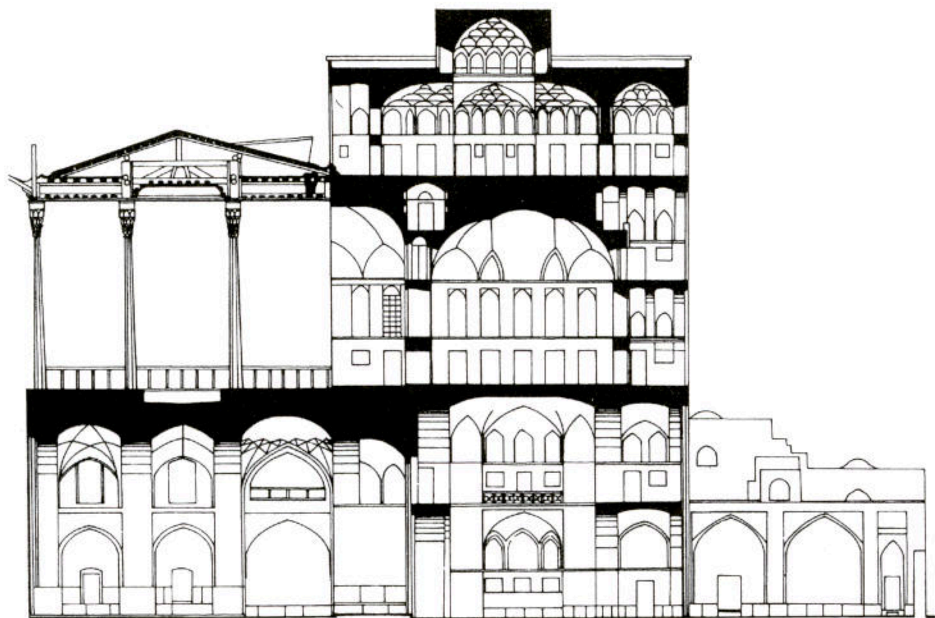
(kraj 12. stoljeća), viši je od 60 m i ukrašen natpisima kufskim pismom. Na istoku običavaju valjkasti minaret ižlijebiti. Može biti osmerokutan s kruništem, kroz koje je moglo prodirati svjetlo u unutrašnjost stubišta, kao u Balisu, ili ukrašen stalaktitima, poput onog u Suk al-Gazu u Bagdadu (13. stoljeće).

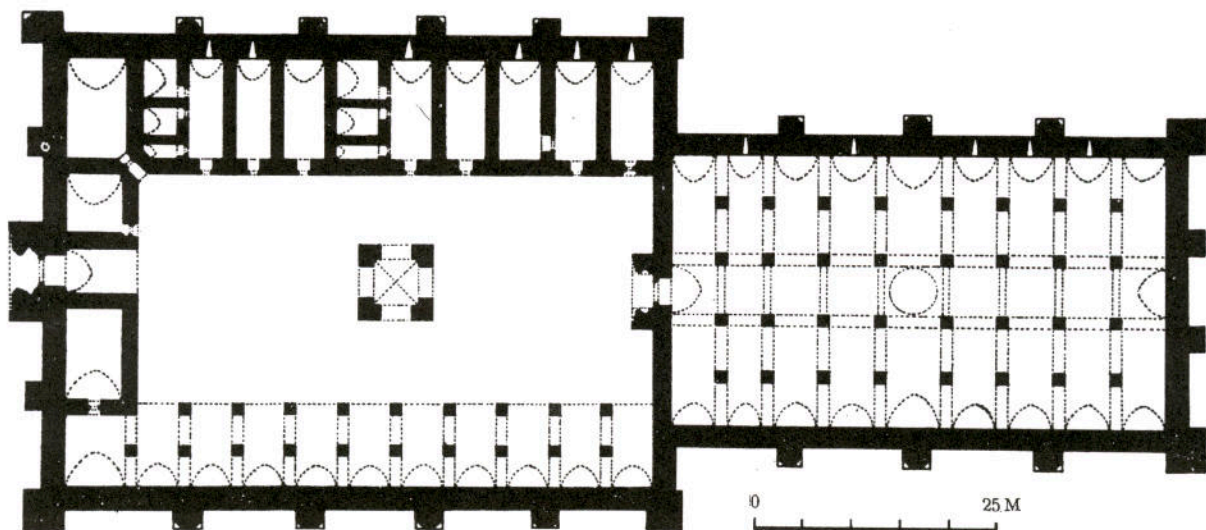
Nadgrobne građevine postaju sve značajnije. To su često kule zvjezdasta tlorisa koji u središtu Irana postaje osmerokutan (npr. Kharrakan, 11. stoljeće). Stožast, često ižlijebljen krov, izgleda poput šatora. Sandžarov mauzolej u Chorasanu preuzeo je oblik kocke, a njegova rebrasta kupola bila je sasvim jednostavno pokrivena glaziranim plavim keramičkim pločicama.

Svjetovne građevine su većim dijelom srušene. Radi se o poznatim upotrebnim građevinama, mostovima i karavansarajima uzduž velikih trgovačkih putova. Tip karavansaraja kao što je Rabat Šarafs u Kurdistanu (početak 12. stoljeća), gradi se sve do danas. Zgrade su podignute oko dvaju dvorišta koja leže jedno iza drugog i omogućavaju razdvajanje gostiju: siromašniji ostaju u prvom, vanjskom dvorištu, bogatiji mogu napredovati u unutrašnje dvorište.

Od palača ništa nije ostalo sačuvano. Zanimljivo je utvrditi, da je na zapadu prevladavao kamen, dok se na istoku svugdje koristila pečena opeka, jer je ona pružala više mogućnosti za ukrašavanje. Ornamentika prati glavne linije graditeljstva. Na vanjskoj je strani od keramike, kao kod malog majstorskog djela paviljona Tadžulmulk u Isfahanu (1088.), ili se sastoji od natpisa ukrašenih kufskim pismom. U unutrašnjosti prevladava štuk, pa ako je slikarstvo i bilo vrlo značajno, ipak mu se više ne možemo diviti.

32 Presjek paviljona Ali-Kapu u Isfahanu, sagrađenog u doba šaha Abbasa I. na početku 16. stoljeća.

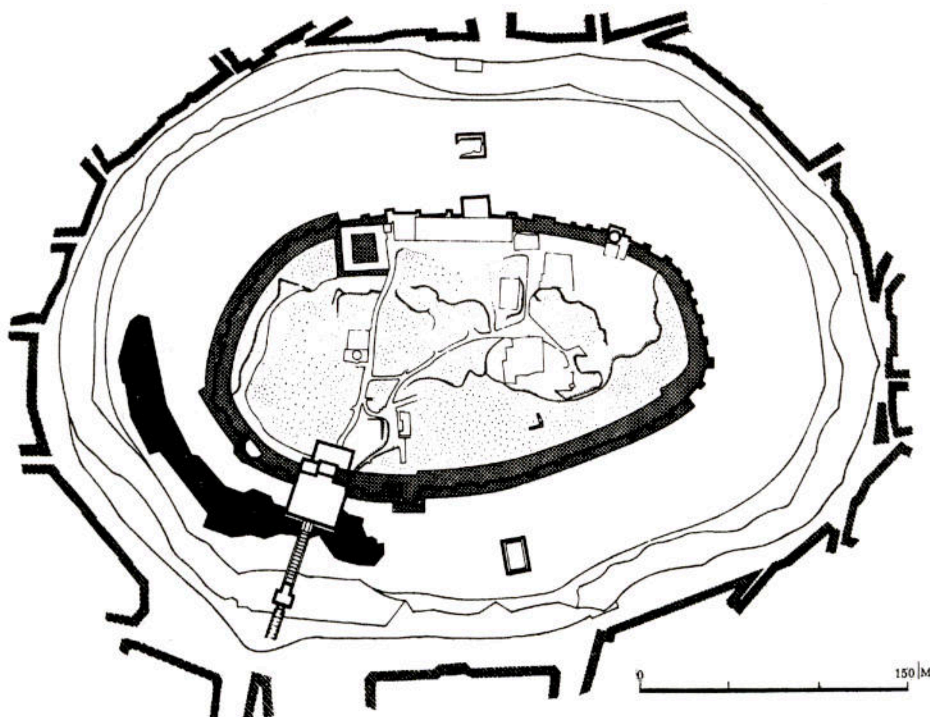
33 Tloris karavansaraja sultana Kana (1229.) na cesti od Konje prema Aksaraju, jednoj od najljepših u Turskoj.

Arhitektura maloazijskih Seldžuka ponešto se razlikuje od navedenih. Gradovi Nikeja, Konja i Sivas jedan za drugim preuzimaju vodeću ulogu u toj neovisnoj, sve do najsitnijih detalja dobro organiziranoj i na granicama utvrđenoj državi na sjecištu trgovačkih putova i umjetničkih utjecaja. Premda se vrlo jasno ističe perzijski utjecaj, ipak ima i mnogo drugih primjesa. Doba procvata je u prvoj polovici 13. stoljeća, do dolaska Mongola 1243. godine. Među građevnim materijalom prevladavaju kamen i mramor. Džamiju karakterizira produljenje dvorane i prostora nadsvođenog kupolom. Dvorište gotovo nestaje. Preostali tloris slijedi perzijski uzor. Džamija je često povezana s medresom, mauzolejem, kupatilima, kao npr. u Kajseriju (1239.) i prije svega u Divrighiju (1228. - 1229.). Medresa Karataj u Konji (1251.) točno slijedi perzijski nacrt, a u unutrašnjosti je potpuno prekrivena mozaicima u plavoj, bijeloj i crnoj majolici, koji prostoru daju osjećaj beskonačnosti. Mogu se naći brojni mauzoleji svih mogućih oblika, s krovovima u obliku stošca i piramide te skupocjenim ukrašavanjem s mnogo skulptura.
Ova trgovačka država obnavlja svoje ceste i svoje, za ovo područje tipične karavansaraje: dvije izdužene građevine međusobno su povezane dvama obrambenim zidovima. Dvorana za molitvu nije uvijek na istom mjestu, ali uvijek postoji.
Palače su građene od laganih materijala, a zahvaljujući nedavnim iskopavanjima znamo da su građene kao paviljoni; nema ni jedne velike zgrade, već više manjih i osrednjih, razbacanih po velikim parkovima. Premda izvana djeluju ozbiljno; samo su pročelje i vrata ukrašeni natpisima i to prevelikim u odnosu na njihovu veličinu, u unutrašnjosti nude, vladarima za zabavu, vesele prskajuće izvore vode usred dvorišta popločenog mozaicima.

Turska obnova: mamelučko doba

Nuruddin ostaje u povijesti islama branitelj istinske vjere od franačkog uljeza, koji se na kraju 11. stoljeća prebrzo ukorijenio u Siriji. Uspijeva mu ponovno uspostaviti jedinstvo zemlje, a Salahuddin Jusuf ibn Ajjub, zvan Saladin, ponovno uspostavlja red u Egiptu, gdje 1169. postaje vezir fatimidskog kalifa, da bi ga 1171. god. konačno maknuo s vlasti. Njemu treba zahvaliti što se Egipat vraća pod zaštitu sunitske Sirije. No, ne zadugo, jer smrću Nuruddina Saladin je prigrabio vlast u zemlji, a njegovi su nasljednici proširili novo carstvo sve do Tigrisa. U legendi Saladin ostaje junački vitez, koji je kod Hittina (1187.) porazio križare, što mu otvara jeruzalemska vrata. Ponovno postignuto ujedinjenje kratkog je vijeka, jer nakon njegove smrti nasljednici dijele carstvo na tri dijela, s Kairom, Damaskom i Aleppom kao glavnim gradovima. Ipak, oni vode miroljubiviju politiku od Saladina što, zahvaljujući nastalim trgovačkim vezama sa Zapadom, omogućava oživljavanje gospodarstva. Godine 1207. gradi se venecijansko trgovačko naselje u Damasku, a drugo naselje nešto kasnije u Aleppu. Za to vrijeme Sirija opet postaje središtem muslimanskog svijeta.

34 Plan tvrđave u Aleppu (Sirija).

Ne sa svakim . . .

Nije sa svakim, čija ti se pojava dopada,
zaista tako dobro. Ovisi o srži,
a ne o vanjštini.
Kud ga je odvelo njegovo znanje,
saznat ćeš jednog dana prijateljujući s njime.
Ne krije li se u njem prepredena hulja,
primijetit ćeš često tek s godinama.

Sa'di, »Savjetnik«

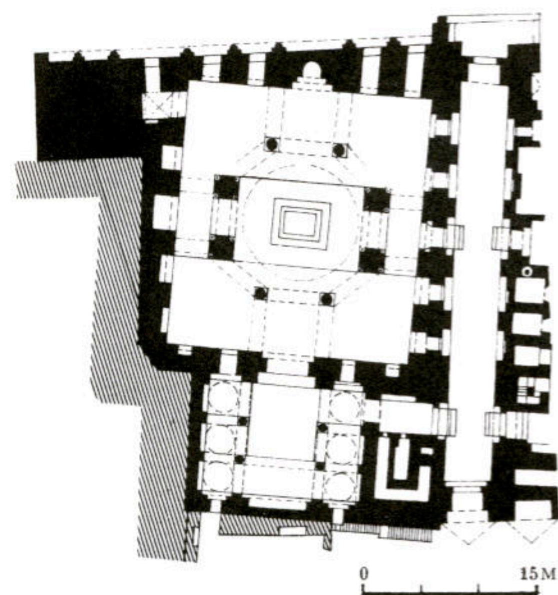
Ajubidska arhitektura nije prekinula tradiciju prethodnih epoha. Uvažavaju se lokalne značajke, posebno upotreba kamena kao najčešćeg građevnog materijala. Pridodaju se elementi iz Irana i križarskih pohoda, što je posebno uočljivo u vojnoj arhitekturi. Primjer za to je obrambena utvrda u Aleppu (ponovno sagrađena između 1209. i 1212.), čija su vrata goli kameni blok oštrih bridova, u kojem se otvara golem luk nad vratima mostom povezan s predvorjem.

Gradske zidine u Kairu, koje je Saladin projektirao, a djelomično i izveo, predstavljaju klasičan primjer srednjovjekovne utvrde na uzvisini, čiji su zidovi prekinuti samo polukružnim kulama.

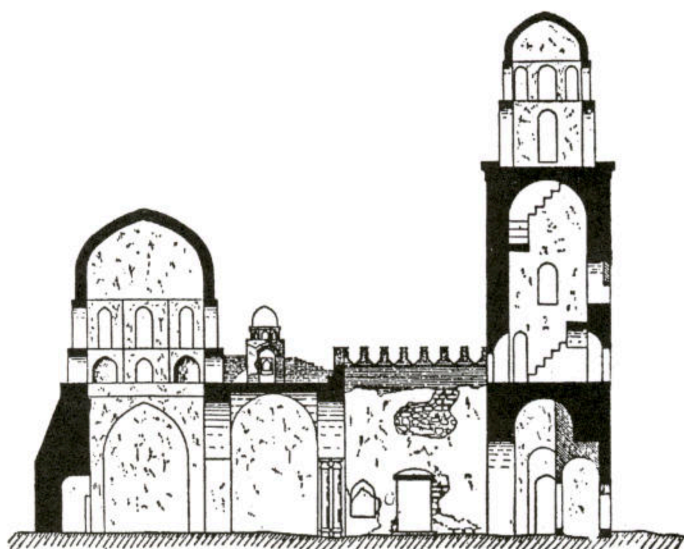
Saladin je bio vojnik, ali borio se za Boga. Stoga se ne čudimo brojnim vjerskim građevinama, koje su najvećim dijelom ipak porušene. Jedan pored drugog mogu se naći različiti tipovi zgrada: mauzoleji s kupolama, džamije sa stupovima i prije svega medrese bez posebnog građevinskog stila. Uvijek prisutan, ivan može biti jednostavan, dvostruk, trostruk ili čak četverostruk, kao u medresi as-Salihijja (1243. - 1244.) u Kairu. Mihrab je, prvi put u Egiptu, sada sve češće ukrašen šarenim mramorom.

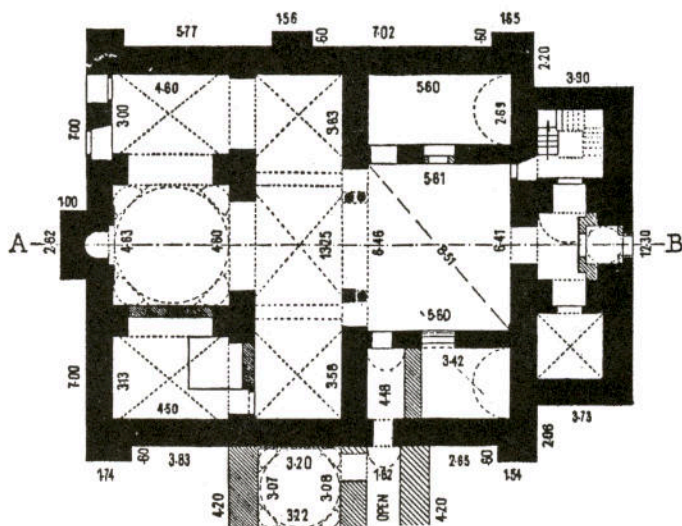
U mnogim primjerima medresa je spojena s utemeljiteljevim grobom. Mauzolej je kamena građevina u obliku kocke, koja se jednim međuprostorom s dekoracijom u obliku saća prenosi na kupolu od opeke, kao npr. kod Saladinova groba u Damasku.

Džamija slijedi sirijski model. Uočljiva je važnost koju pridaju portalu, na koji je ograničeno čitavo ukrašavanje. U Aleppu su se arhitekti poigrali dvobojnim mramorom i ukrasili portal nišama sa stalaktitnim motivima.

35 Tloris mauzoleja građenog u vrijeme sultana Kalauna od 1284. godine u Kairu, jednog od najvažnijih mamelučkih arhitektonskih spomenika.

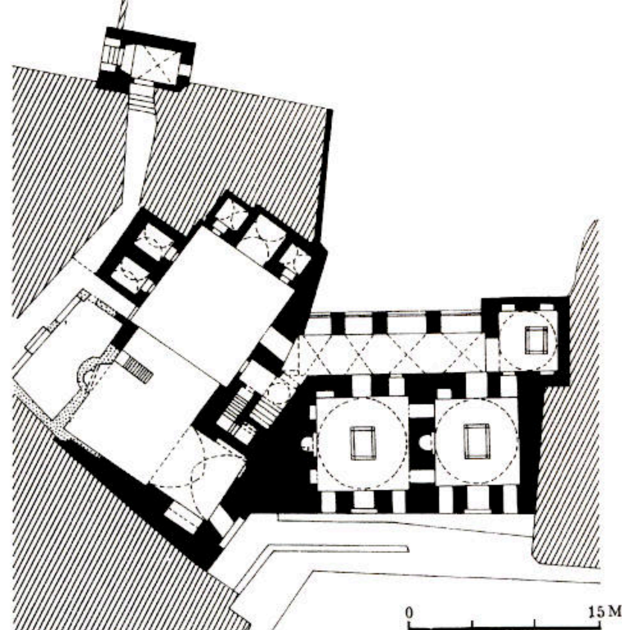

36 + 37 Skica pročelja i tloris grobne džamije emira al-Džujušija, podignute godine 1085. u blizini Kaira. Ulaznu zonu (B) nadvisuje minaret u obliku tri luka. Kroz dvorište se stiže u prostor za molitvu (A).

Kako bi se mogli suprotstaviti mongolskoj invaziji, posljednji Ajubid kupuje veći broj turskih robova (mameluka), koji čine glavni dio njegove vojske. Zahvaljujući njihovoj pomoći, uspijeva mu zarobiti čak i francuskog kralja Ludviga Svetog, no nakon njegove smrti mameluci su prigrabili vlast i osnovali jednu za drugom dvije dinastije, koje su se održale do dolaska Osmanlija godine 1517. Njihov je vojni režim uspješan, kako protiv Mongola u Siriji (1260.), tako i protiv križarskih pohoda (1291. osvojena je Akka). Od tog je trenutka mamelučki svijet od mongolskog područja jasno odvojen granicom koja prolazi srednjim Eufratom.

Nakon što su se naselili u Egiptu, mameluci neumoljivom silom, gotovo vojnom diktaturom, upravljaju narodima koje su pokorili. To je razdoblje

38 Tloris mauzoleja emira Sandžara i Salara, sagrađenog 1304. god. u Kairu kao počivalište oba brata. Simbol braće je par kupola iznad grobnice.

političkog zatišja u opet pronađenom jedinstvu, pogodno za gospodarski uspon. Zapravo su izvori prihoda od međunarodne trgovine osnova za stabilnost režima. No, veliki porezi ne pridonose napretku nacionalne privrede. S druge strane, Europa uskoro doživljava veliku gospodarsku obnovu i premašuje Siriju i Egipat, koje su opustošili još i kuga i Timur. Kad 1492. god. Kristofor Kolumbo otkriva Ameriku, pa se zbog toga premještaju trgovački smjerovi, mamelučka je privreda konačno osuđena na propast. Osmanlije trebaju samo pružiti ruku da bi se dokopali njihova bogatstva.

Vrijeme relativnog mira sigurno je donijelo kulturni i umjetnički polet, no, prilično obilata proizvodnja nije baš obogaćena dobrim zamislima. Kultura obuhvaća sva znanstvena područja (moramo primijetiti da je konačna verzija »Tisuću i jedne noći« nastala u mamelučkom Egiptu), a slijedi lokalne i turske tradicije, koje se ukorjenjuju na obalama Nila.

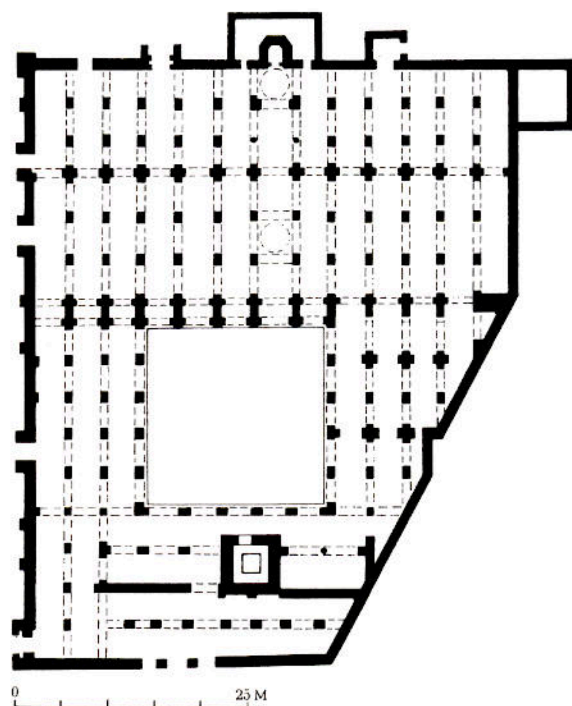
Nailazimo na džamije sa stupovima i kupolama, katkad pod utjecajem kršćanskih bazilika koje dijele glavni ivan u tri dijela, kao npr. glavni ivan džamije sultana Baibara u Kairu (početak 13. stoljeća). Može se već primijetiti određena sklonost k smanjenju džamije na samo jednu dvoranu za molitvu, kao kod džamije Arguna Ismailija (1347.).

Poput svojih ajubidskih prethodnika mameluci su osobito skloni sve monumentalnijem građenju medresa, mauzoleja, pa često i bolnica, npr. gradnje sultana Kalauna (na kraju 13. stoljeća) prema sirijskom nacrtu i pod utjecajem gotike, što se prepoznaje po šiljastim lukovima i probijenim prozorima. Mnogobrojne medrese preuzimaju uglavnom plan s četiri ivana, npr. medresa sultana Hasana (1356. - 1363.) koja ima površinu od 8000 m^2, u

obliku križa velikih dimenzija. U četiri krila zgrade, između križnih krakova, nalaze se četiri sunitske pravne škole, u kojima su prostorije za stanovanje poredane oko malog dvorišta, u sredini kojeg je kupolom nadsvođen paviljon s plitkim bazenom za vjersko pranje. Grobnica, koja predstavlja produžetak jednog križnog kraka, okrenuta je prema kibli. Dojmljiv portal jednostavno je ukrašen oblicima stalaktita. Premda cjelokupna građevina u svojoj umjerenosti djeluje prilično elegantno, ipak nema na sebi ništa izvorno i ne »dira« nas, uostalom kao i sva mamelučka arhitektura, koja je prema Monneretu de Villardu »doduše dobra, zahvaljujući svojim sredstvima, raskošna i po izgledu njegovana, ali u stvarnosti bez stvaralačkog talenta, ne suprotstavlja se novom, velikom problemu arhitekture, ali ga nije sposobna ni riješiti«. Taj je tloris služio kao uzor za mnoge *hanegahe* (samostane) i džamije. Nalazimo ga kod gotovo identičnih »grobova kalifa« (15. stoljeće) u Kairu, koji imaju kupole u obliku kacige. Neki od njih su dvojni grobovi i imaju dvije kupole, međusobno spojene ivanom.

Ukrašavanje tih zgrada postaje sve važnije. Što se tiče strukture, upotreba kamena je konstantna. Njegov je vodoravni tok naglašen još i dvobojnošću; tamnožute je i crvene boje. Stupnjeviti otvori uokvireni su šarenim ukrasima, trostrukim prozorima šiljastog luka, odnosno nišama, čiji je gotički utjecaj vidljiv u korištenju kruništa.

Minareti su se razvili pod izravnim utjecajem fatimidske umjetnosti. Imaju prilično visoko četvrtasto podnožje, na koje se oslanja osmerokutni valjak,

39 Jedna od državica odcijepljena od carstva Almohada, razvila se 1235. god. u istočnom Alžiru, gdje su Abdulvaditi središtem svoje imperije proglasili Tlemcen. Na slici je tloris Velike džamije u glavnom gradu.

koji preko vijenca s dekoracijom u obliku saća prelazi konačno u valjkasto tijelo, okrunjeno ižlijebljenom kapom.
Masivne kupole su izbrazdane i ukrašene arabeskama. U unutrašnjosti se mnogo koristi mramor u boji, a geometrijskim mozaicima na zidovima i povišenim popločanim podovima pridružuju se okrugli i šiljasti svodovi, koji katkada oblikuju čitave galerije (džamija sultana Kalauna). Kao na zapadu, i ovdje se raspršuje svjetlo, jer brojne prozore opremaju rešetkama u štuku i obojenim staklom.
I svjetovna je arhitektura znatno napredovala u razvoju, ali pronađeno je više namjenskih građevina nego palača. Palača Kaitbaja sastoji se od tri jednokatna krila. Srednje je najveće i ima kupolu. U unutrašnjem uređenju koriste se mramor, opeka i mnogo drva jedno uz drugo. Nema svrhe nabrajati sve karavansaraje na putovima u Siriji i uz deltu Nila, no spomenimo jedan od dva karavansaraja koja još postoje u Kairu, koji sa svoja četiri kata znatno nadmašuje prosječnu visinu.
Zapravo je mamelučko doba prijelazno razdoblje, u kojem se turska umjetnost mogla udomaćiti u Egiptu.

Posljednji sjaj muslimanskog zapada

Zapad tada čine samo Magreb i Andaluzija, čije je kulturno jedinstvo ostvareno ponovnim ujedinjenjem na kraju 11. stoljeća.
Nakon pada omajadske dinastije u 11. stoljeću Španjolska je rascjepkana na niz autonomnih područja s visoko razvijenim kulturama, koje žive manje ili više u simbiozi s kršćanskim dijelom Španjolske. Ti »kraljevi taife« (islamskih područja) moraju se podvrgnuti kršćanskoj rekonkvisti. Kad kršćani pod vodstvom Alfonsa VI. od Kastilje osvajaju Toledo, muslimani nemaju izbora. Traže pomoć Almoravida u Magrebu, iako ne odobravaju njihovu surovost.
Almoravidi su nedavno islamizirani nomadski Berberi puni entuzijazma za sveti rat. Pod vodstvom utemeljitelja dinastije Ibn Tašfina osvojili su na kraju 11. stoljeća središnji Magreb i čitav Maroko, gdje su 1061. god. osnovali Marakeš. Magripski zapad pada kao žrtva nomadskih plemena Banu Hilala, na što su ih poticali egipatski Fatimidi.
Rečeno, učinjeno: Almoravidi su požurili u Španjolsku, potukli kršćane u bici kod Sallake (1086.) i pripojili velik dio poluotoka. Nekoliko kraljeva taifa ostalo je još na vlasti, kao npr. Rodrigo Dias, nazvan Cid, u inače kršćanskoj Valenciji. Na početku 12. stoljeća Almoravidi su priznati kao vladari u cijeloj muslimanskoj Španjolskoj, no prema nemuslimanima vlada nesnošljivost dotad nepoznata na tom području.
Za to vrijeme Maroko nije besposlen. Na visoravnima planine Atlas religiozna berberska sekta Almohadi, *al-Muvahidin* (»sljedbenici jedinoga«), predvođena »mahdijem« Ibn Tumartom, objavljuje sveti rat u ime povratka

Slike u boji

65 Prema uzorima u Samarkandu i Buhari sagrađen je u Širazu mauzolej šaha Širaga (13. stoljeće). Današnja kupola potječe iz 19. stoljeća.

66 Širaz nazivaju »Grad Ruža«. Ružin grm nalazi se nebrojeno puta kao ukrasni element Vakilove džamije, koja je svoju keramičku dekoraciju dobila u 19. stoljeću.

67 Dvorana za molitve Vakilove džamije u Širazu (18. stoljeće, u 19. stoljeću restaurirana) dugačka je 100 m, a široka 50 m, njezini kameni stupovi su monoliti.

68 Gradnja džamije Lutfullah u Isfahanu započela je 1603., a dovršena je 1617. godine. Iznad njezine jedine dvorane nadsvođena je kupola s cvjetnim arabeskama.

69 Najimpozantnija zgrada u Isfahanu je Kraljevska džamija (gradnja započela 1611.); sa svojim kupolama, minaretima i arkadama, jedna je od najsavršenijih islamskih građevina.

70 Tipični za stil seldžučkog doba su ornamenti urezani duboko u glinu; na slici su ornamenti Isak-pašine palače u Dogubeyazitu.

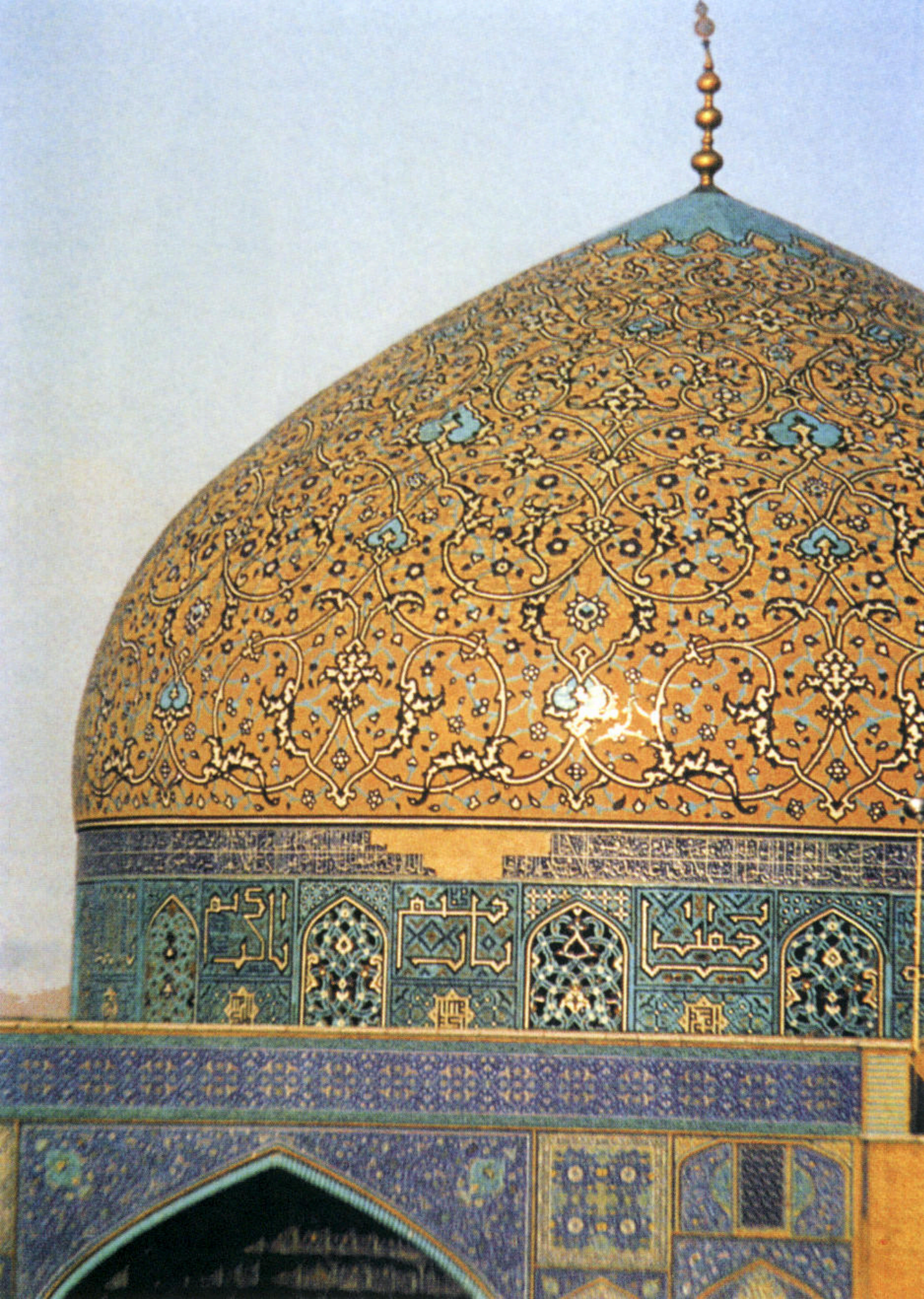
71 Ruševine Isak-pašine palače u Dogubeyazitu leže blizu iranske granice. Palača s džamijom sagrađena je oko 1700. godine.

72 U povodu obrezivanja četiri sina sultana Ahmeda III. godine 1720. priređena je dvotjedna svečana povorka, koju prikazuje ova minijatura.

میرزا عبدالرزاق
المنافق في المسجد
كالطير في القفص

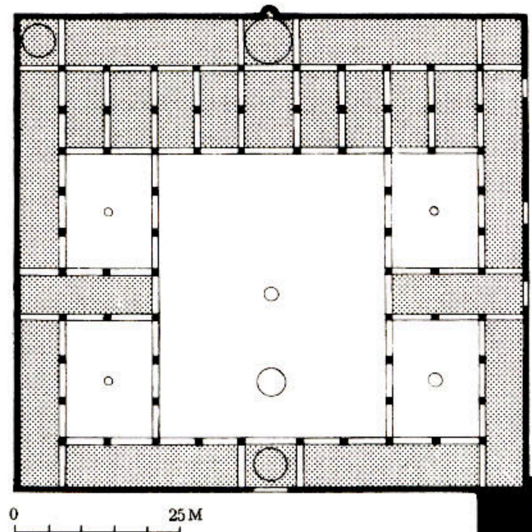

40 Pod Jakubom al-Mansurom sagrađena je 1196. god. džamija Kasba u Marakešu, čiji je gotovo kvadratni tloris zbog unutrašnjeg rasporeda vrlo neuobičajen.

prave vjere čime započinju polagano osvajanje Magreba. Smrću Ibn Tumarta (1128.) vlast preuzima njegov učenik Abdulmumin i dovršava osvajanje područja, organizirajući Magreb u kalifat kojim se upravlja iz središta. Jedino Almohadima uspijeva na početku 12. stoljeća političko ujedinjenje cijelog Magreba, berberskog i španjolskog, čime dovršavaju djelo Almoravida. To je ponovno razdoblje netrpeljivosti, no ipak velik trenutak andaluzijske civilizacije, čiji je glavni grad i kulturno središte Sevilla, izvršio nemjerljiv utjecaj na kršćansku Europu.

Kako se brzo carstvo Almohada izgradilo, tako se i raspada već od 13. stoljeća. Napadi Banu Hilala ponovo oživljavaju separatističke težnje pa se obnavljaju tri prijašnja sastavna dijela; na istoku su vlast preuzeli vrlo udaljeni Hafsidi, na srednjem zapadu Abdulvaditi (1235. - 1554.), s glavnim gradom Tlemcenom, u Maroku Merinidi sa središtem u Fesu (1269. - 1465.). U Španjolskoj je katastrofa u Las Navas de Tolosu (1212.) označila nemilosrdan nenadan protuudarac kršćana. Almohade su iz Granade potisnuli Nasridi (1236. - 1492.), koji postaju vazali španjolskog kralja. Muslimane tada ugnjetavaju zagriženi katolici, Ferdinand i Isabella. Njihova kraljevina dostiže visok stupanj kulture, koja je islamu gotovo potpuno strana. S muslimanima se u osvojenim područjima postupa korektno pa oni dva stoljeća održavaju posebnu civilizaciju, takozvani *mudejar*, koji nastavlja maursku tradiciju na račun kršćanskih vladara.

Kršćansko ponovno ujedinjenje poluotoka nakon pada kraljevine u Granadi 1492. god., završava progonom Židova i »Maura«, od kojih mnogi sele u Magreb, Siriju i mamelučki Egipat. Unatoč njihovu prilogu propast Magreba je neizbježna, povezana ne samo s političkim već i ekonomskim razlozima. Trgovinu su preuzeli Portugalaci, a i uspon Europe bio je za Magreb sudbonosan. Bez nje bi se Maroko pridružio Osmanlijskom Carstvu.

U suprotnosti s događajima u sjevernoj Africi islam golemim koracima napreduje u Crnoj Africi i daje teoretske temeljne pretpostavke za osnivanje moćnih carstava u Sudanu, Maliju i Čadu. Trgovci robljem uništavaju politički i kulturni uspon tih krajeva.

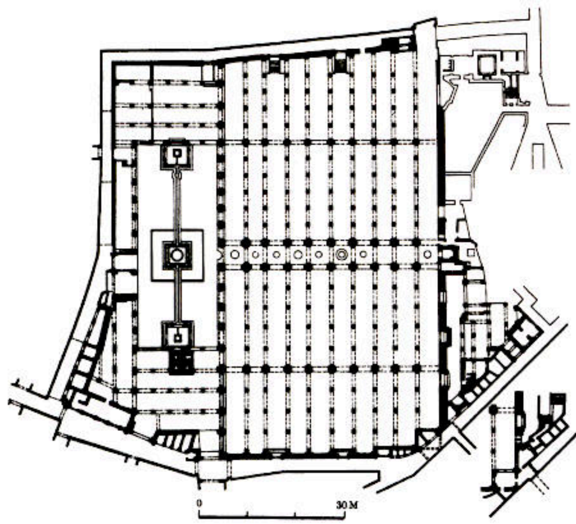
Težište zapadnih civilizacija je u Španjolskoj, gdje se povezuje sve najbolje s Istoka i Zapada. Radi se o posebno stvaralačkoj epohi, koja je pripremila put prodoru antičkih znanosti u Europu. Mistična filozofija doživljava pun procvat. Glavni su predstavnici Ibn Rušd (Averröes, umro 1208.), čiji se sustav aristotelske tradicije uskoro širi čitavom kršćanskom Europom, i njegov učenik, Židov Musa ibn Maimon (Maimonides, umro 1208.), također filozof i liječnik, jedan od najčuvenijih u tadašnjem židovskom svijetu. Iako je 14. stoljeće u tom pogledu manje sjajno; u Magrebu tada djeluje izvanredni Ibn Haldun (1332. - 1406.), vrlo ugledni povjesničar i sigurno prvi moderni sociolog, za kojega je ljudsko društvo predmet znanstvenog promatranja.

Maurska umjetnost, ili točnije (promatra li se njezino ishodište) španjolsko--maurska umjetnost, također se nalazi na sjecištu kultura. Na cijelom muslimanskom zapadu nailazi se u arhitekturi na isti stil i bilo bi pogrešno ustrajati na geografskim razlikama. Iskristalizirao se tipičan stilski pravac, koji se znatno razlikuje od suvremene kršćanske umjetnosti u kojoj prevladava sklonost k jasnim linijama. Karakteristična oznaka tog stila je ukrašavanje krovova glaziranim zelenim crijepom te upotreba keramičkih mozaika. Dekoracije u obliku stalaktita i arabeske potječu izravno s Istoka, luk u obliku potkove natječe se sa šiljastim lukom, dok je kapitel sličan europskom. Međutim, potrebno je istaknuti kronološke razlike. Od vladavine taifa do razdoblja mudejara moraju se međusobno razlikovati tri važna stilska pravca: bitno religiozni almohadski stil, prepoznatljive odlike Alhambre i stil mudejara u svjetovnoj arhitekturi.

Taifa kraljevi su odviše zaposleni ratovanjem da bi se mogli zanimati za džamije, pa se one podižu tek za vrijeme strogog almoravidskog puritanizma. Najljepše primjere ne nalazimo u Španjolskoj nego u Alžiru, u gradovima Alžiru i Tlemcenu; nema bitnih noviteta, tloris je vrlo jednostavan i posjeduje brojne brodove koji pod pravim kutom idu prema kibli. Andaluzijski utjecaj prepoznatljiv je po upotrebi višestrukih lukova i po dekoracijama u obliku stalaktita u kupoli.

Almohadi su najznačajniji graditelji i tek pod njihovom vladavinom dolazi navedeni stil do svoje savršenosti. Izvana je suhoparan, ukrašavanje je svedeno na najmanju moguću mjeru. Širi se u cijelom carstvu Almohada, čak ga je i nadživio.

Glavna vjerska središta redom su i politički glavni gradovi, poput Marakeša, Seville i Rabata. No i brojna manje važnija središta također imaju koristi od graditeljskog almohadskog vala: u Tazi i Tinmalu nađene su najstarije džamije te epohe, čiji se tlorisi jedva razlikuju od tlorisa almoravidskih džamija.

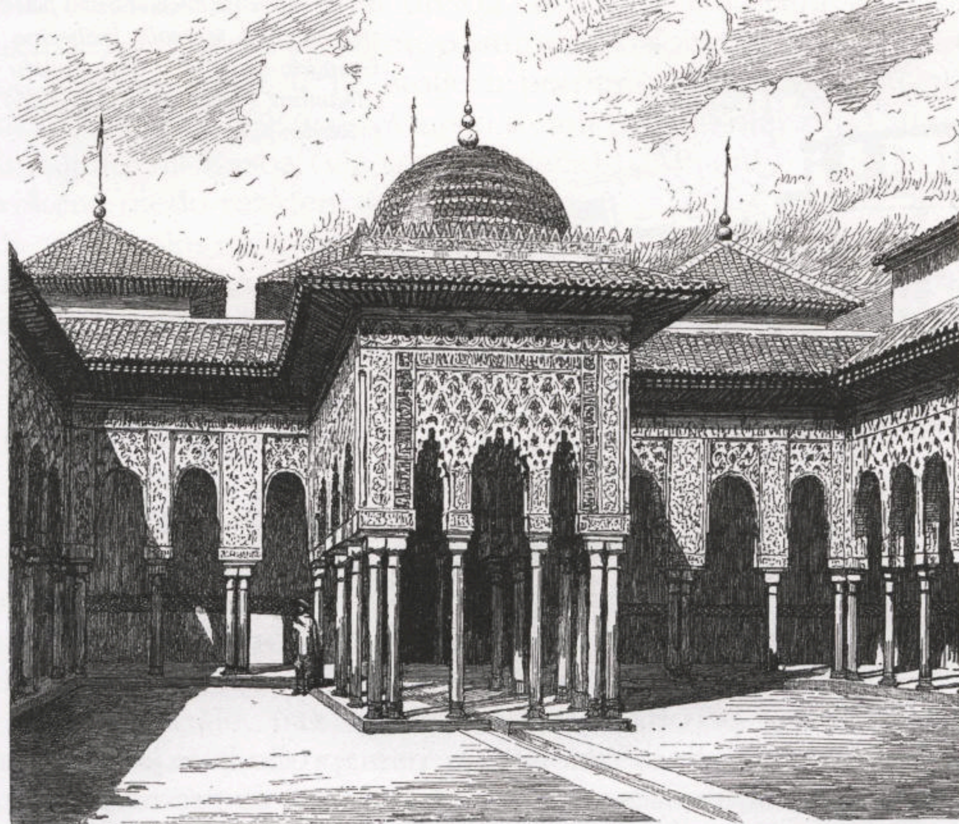
41 Na tlorisu džamije Kairavanaca (1135.) u Fesu, prvom muslimanskom glavnom gradu Maroka, ističu se brodovi usporedni s kiblom, što je posebnost u zapadnom islamskom svijetu.

Velika džamija u Sevilli, izgrađena 1171. god. na mjestu omajadske džamije iz 9. stoljeća, u budućim je vremenima potpuno uništena i pretvorena u katedralu. No, sačuvan je minaret koji danas služi kao zvonik. Zvonik, nazvan Giralda po vjetrenici koja vlada prostorom iznad kipa Djevice, visok je kvadratni toranj, ukrašen slijepim lukovima koji se izdižu iznad kamene rešetke, te nazupčanim prozorima s lukom u obliku potkove. Gornji je dio tornja znatno promijenjen.

Samo jedan pogled na nedovršenu Hasanovu džamiju u Rabatu (1196. - 1197.) omogućuje nam točnu predodžbu almohadskog graditeljstva. Sagrađena je u isto vrijeme kad i grad, prilikom pobjede kalifa Mansura nad kršćanima kod Alarcosa (1195.). Prva novost je upotrijebljeni materijal: nabijena zemlja, ilovača. Almoravidi su se već pri gradnji vojnih građevina koristili nabijenom ilovačom, no Almohadi su je sustavno koristili. Golem obrambeni zid obuhvaća pravokutnik od 180 x 140 metara, a prostor je bio namijenjen za prihvaćanje svih sudionika svetog rata. Sadrži četrnaest vrata, koja vode prema dvorani za molitvu. Ona ponovno poprima T-oblik, karakterističan za muslimanski zapad, s dvadeset i jednim brodom pod pravim kutom prema kibli i tri usporedna s njom. Druga novost su dva pravokutna dvorišta. Sjeverno ima prema sredini minareta bunar i vjerojatno je bilo okruženo kolonadom, odakle je prodiralo više svjetla. Minaret, koji leži na drugoj strani dvorišta nasuprot dvorane za molitvu, kvadratni je toranj, čiji skromni ukrasi podsjećaju na Giraldu.

Premda je dva puta sagrađena, Kutubija ili »Džamija knjižara« u Marakešu, vrhunsko je djelo almohadskog vjerskog graditeljstva. Sagrađena godine 1140. odmah je napuštena, jer je os mihraba bila krivo postavljena. Godine 1195. iznova ju je sagradio Jakub al-Mansur. Tloris je jednak onom u Rabatu, dopunjen s četiri manja dvorišta koji okružuju jedno veće, čija

ukupna površina obuhvaća velik dio zemljišta. Dvorana za molitvu u obliku slova T sadrži jedanaest brodova koji pod pravim kutom idu prema kibli te dva usporedna broda. Poprečni brod je nadsvođen trima kupolama. Na mjestu stupova nalazimo upornjake od opeke, na čije krajeve su postavljeni polustupovi. Minaret ne leži u osi kible, već postrance u sjeveroistočnom kutu dvorišta. Kao kod svih almohadskih minareta i ovdje se radi o kvadratnom kamenom tornju, na kojem se nalazi manji toranj istog oblika, pokriven rebrastom kupolom. Oba vrha imaju krunište. Pročelja su ukrašena odijeljenim prozorima ili nišama nadsvođenima kupolom, koje su uokvirene arkadama međusobno prepletenim ili ukrašenim vijencem.
Almohadska je ornamentika dakle skromna; izvana se primjećuju ukrasi minareta ili kupole podređeni graditeljstvu, a kadšto su obloženi emajliranom keramikom. Tako i u unutrašnjosti postoji dekoracija uglavnom s motivima potkovastih, nazubljenih i vijencem ukrašenih lukova, koji su naglašeni arhivoltima. Primjer takve dekoracije je mihrab u Tinmalu, čija je niša uokvirena lukom u obliku potkove, ukrašena šupljikavim, nježno izrađenim stalaktitnim uzorcima. Ta vrsta nakita kasnije je još značajnija s pojavom friza s dekoracijom u obliku stalaktita.
Za vladavine Merinida iz Fesa, nakon njihova izdvajanja iz carstva Almohada, dolazi do potpunog procvata maurskog stila. Iako tloris ostaje jednostavan, ukrašavanje ipak postaje krajnje raskošno, sasvim u suprotnosti sa strogim idealom prethodnika. Ova dinastija gradi brojne džamije i medrese da bi se ubrzalo vjersko poučavanje, kako u glavnom gradu, tako i u ostalim dijelovima zemlje, npr. u Tlemcenu i al-Mansuri. Sve te džamije imaju jednostavan tloris bez noviteta. Džamija u al-Mansuri (Pobjedonosna), koja je utemeljena zajedno s gradom logorom blizu Tlemcena, jedva primjetno se razlikuje od Hasanove džamije u Rabatu. No, ipak ima samo jedno kvadratno dvorište, u koje se dospije kroz ulaz koji sa strane osigurava minaret i vodi u duguljastu molitvenu dvoranu s brodovima pod pravim kutom prema kibli, a srednji je brod širi od ostalih. To kvadratno dvorište ostaje stalan sastavni dio i kasnijih merinidskih džamija, u kojima dvorana za molitvu završava u poprečnom brodu usporednom s kiblom.
Brojne medrese, posebno u Fesu, kojima grad zahvaljuje svoj tipičan izgled, također imaju jednostavan tloris: pravokutno dvorište s malim bunarom, oko kojeg su poredane zgrade na dva kata. Na užoj strani nalazi se dvorana za predavanja, koja istodobno služi za molitvu, a ostatak se sastoji iz stambenih prostorija za studente. Neke su medrese potpuno odvojene i imaju vlastiti minaret, druge su u vezi sa susjednom džamijom. Unatoč arhitektonskoj jednostavnosti sve su raskošno ukrašene. Izvana i iznutra zidovi su gotovo potpuno pokriveni radovima u štuku, slikama ili drvom. Veliki su portali često obloženi mrežastim radovima u bronci i optočeni niskim kamenim reljefima, a ukrašavanje se proteže sve do minareta, koji je često okrunjen šarenom keramikom geometrijskih uzoraka. Ravne stropove u

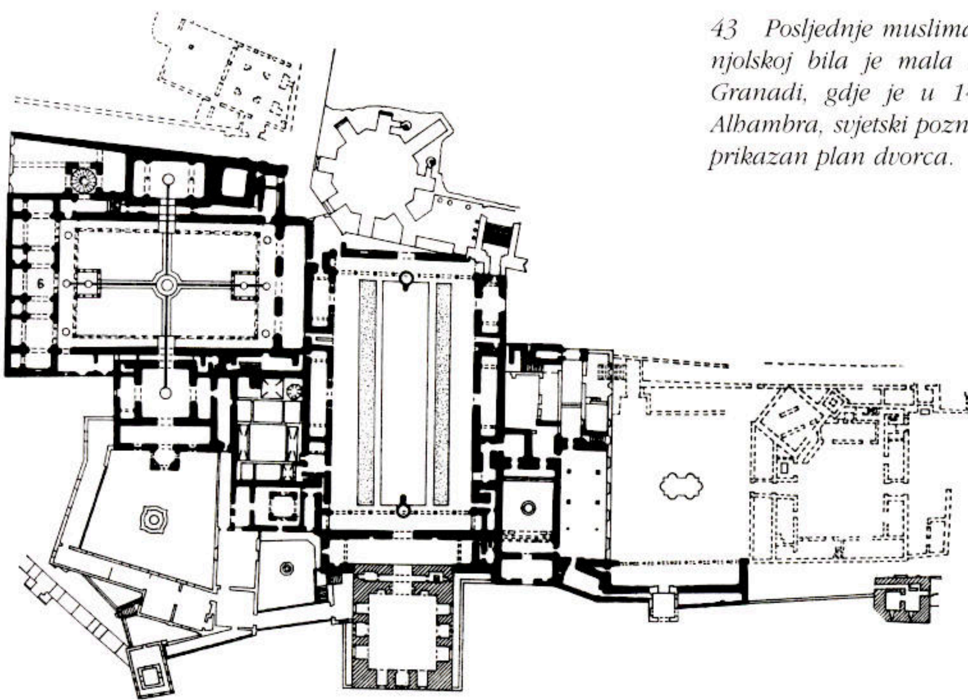

42 Iz doba Muhameda V. (1354. - 1391.) potječu građevine oko Lavljeg dvorišta u Alhambri u Granadi. Među njima se nalaze haremske dvorane i dvorane za primanje.

unutrašnjosti, izrezbarene u drvu, nose valjkasti stupovi, čiji su kapiteli, često obloženi mramorom, međusobno povezani lukovima u obliku potkove. Prozori s rešetkama imaju šarena stakla. Dvorište medrese al-Attarin (1323.) u četvrti s prodavaonicama parfema i kozmetičkih sredstava u Fesu obmanjujući je primjer maurske elegancije, u kojoj geometrijski motivi u keramici i štuku ne ostavljaju slobodnim ni najmanji djelić popločenog prostora ili zida. Isto je tako raskošna medresa al-Sarridž (1321.) u Fesu i soba za molitve Sidi bel-Hassana (1296.) u Tlemcenu.

Grobovi svetaca i vladara također su kadšto bogato ukrašeni. Često se nalaze uz neko zdanje, koje sadrži džamiju ili medresu, katkad čak hospicij (svratište za putnike i namjernike). Svetački su grobovi sastavni dio sjeverno-afričkog krajolika, iako veći dio potječe iz relativno mlađeg doba. Maleni su, kvadratni, nadsvođeni polukupolom, a arhitektonski nisu posebno zanimljivi. Katkad je donji dio ublažen arkadama u obliku potkove.

Grobovi vladara građevine su jednakog tipa, ali u svojoj izvedbi mnogo monumentalniji. Merinidski grobovi nedaleko od Fesa danas su još samo ruševine, ali grobna džamija u Šelli u blizini Rabata, koju je dovršio Merinid

43 Posljednje muslimansko područje u Španjolskoj bila je mala kraljevina Nasrida u Granadi, gdje je u 14. stoljeću izgrađena Alhambra, svjetski poznata palača. Na slici je prikazan plan dvorca.

Abu'l Hassan 1339. godine, omogućuje nam predodžbu tog graditeljskog stila. Unutar pravokutnih obrambenih zidina nalaze se prema točnom nacrtu dvije neovisne džamije, svaka sa svojim dvorištem i minaretom, tri nadgrobna spomenika i vrt.

Isti stilski elementi pojavljuju se i u ostalim sjevernoafričkim dinastijama. U Španjolskoj tog doba prevladava svjetovna arhitektura, najzanimljivija na muslimanskom zapadu.

Do kraja almohadskog razdoblja prevladava vojni stil gradnje, koji nastavljaju Merinidi u sjevernoj Africi. Taifa kraljevi podižu brojne tvrđave od nabijene ilovače što je ekonomičnije od gradnje kamenom. Te su tvrđave ležale na uzvisini i bile utvrđene kulama i potpornim stubovima. Istodobno su služile kao rezidencije.

U Španjolskoj se gotovo i nisu mogli pronaći tragovi utvrda ni almoravidskih tvrđavica, od kojih je još u Maroku pronađeno nekoliko preostalih kamenih gradskih zidina.

Almohadi su također bili značajni graditelji vojnih građevina i stvorili su određen stil, koji su otad u čitavom tom razdoblju iznova upotrebljavali. Građevine od nabijene ilovače od tog su trenutka pravilo. Ulazna vrata nalaze se u snažno naglašenom predvorju. Vrata često uokviruju tornjevi koji imaju mnogokutan tloris, kao npr. Torre del Oro u Sevilli (početak 13. stoljeća), s dvanaest bočnih ploha. Suhoparni ukrasi koncentrirani su oko masivnog luka u obliku potkove. Nekoliko primjera takvih portala nalazi se još u Rabatu, gdje su ostaci pokriveni kupolom, te u Marakešu u niskoj pravokutnoj građevini Aba Agenau iz 12. stoljeća, čije je pročelje ukrašeno

natpisima. Najbolje je očuvana utvrda Alcala de Guadaira za nadgledanje ceste prema Sevilli, koja je nakon postupnog oslobađanja Pirinejskog poluotoka od arapske vlasti, u 12. stoljeću potpuno pregrađena. Visok, tornjevima načičkan zid opkoljava stražarski toranj i drugi, niži zid. U to je doba u Granadi sagrađena Kasba (vladareva palača) u Alhambri, koja je u 14. stoljeću uvrštena među rezidencije.

Merinidi u Maroku također utvrđuju svoje gradove, počevši s glavnim gradom Fesom. Građevina vrijedna pažnje je utvrđeni vojni logor u Mahalla al-Mansuri, sagrađen na prijelazu iz 13. u 14. stoljeće pred ulazom u Tlemcen, s golemim zidinama i vratima, kako bi se zaštitili od vanjskog svijeta. U unutrašnjosti se nalazi vrlo lijepa palača i džamija, o kojoj smo već govorili.

Od 14. stoljeća muslimanski vladari napuštaju strogi stil svojih prethodnika i okreću se divnim građevinama svjetovnog stila. Prvi je primjer tog novog shvaćanja graditeljstva (i života) čuvena Alhambra u Granadi (Kal'at al-hamra: crvena tvrđava). Ta složena i masivna građevina koja leži na uzvisini iznad Granade, pored vladareve almohadske palače, djelo je Nasruddin Jusufa I. (1333. - 1354.), te njegova sina Muhameda V. (1354. - 1391.) Pregradio ju je i dovršio, pak, kršćanski kralj Karlo V. nakon 1526. godine. Tloris, izvan uobičajenih okvira, možda slijedi određene sjevernoafričke uzore, ali najvjerojatnije je učinak stalnih improvizacija uslijed spontanih potreba. Razlikuju se tri glavne cjeline, koje su u to doba raspoređene oko središnjeg dvorišta.

Prve dvije građevine, kao i obrambeni zidovi palače, mogu se pripisati Jusufu I. Prva je cjelina svakome dostupna. Sastoji se od dva uzastopna dvora, od kojih je veći, Machucas, služio sultanu za upravu pravosuđa. Između dvorova uklopljena je džamija. Drugi, mnogo važniji kompleks, namijenjen za svečana primanja, okružuje Mirtino, odnosno Albertica dvorište (nazvano tako po velikom ograđenom i ozidanom izvoru, *birka,* u sredini). Najprije se dolazi do izaslaničke dvorane koja je uređena u unutrašnjosti velike kvadratne kule, zatim do niza salona Cuarto Dorado, a na kraju do sobe za molitvu i kupaonica. U sredini Lavljeg dvorišta, koje potječe od Muhameda V., jedan bunar malim kanalima razdjeljuje vodu na četiri strane. Oko dvorišta poredane su privatne odaje vladara i njegove obitelji (harem), mala grobnica i ostale dvorane za primanje, od kojih je najljepša Dvorana dviju sestara. Karlo V. je cjelokupnoj građevini dodao jednu nedovršenu palaču i kapelicu južno od Mirtinog dvorišta.

U suprotnosti sa suhoparnom i obrambenom vanjštinom, unutrašnjost palače zaokuplja nezamislivim ornamentalnim sjajem, čime objašnjavamo njezinu slavu. Može se govoriti o novom stilu, koji se nije oponašao samo u Španjolskoj (Sevilla) već i u sjevernoj Africi (Fes, Tlemcen). Ukrašavanje je istodobno dio arhitektonskih linija, a naglašava ih postižući perspektivne učinke temeljene na savršenoj tehničkoj vještini.

Ne radi se pritom o stvarnom novitetu, ali obilje i savršenstvo obilato pridonose snažnom dojmu. Sve odaje i dvorišta obrubljeni su arkadama s finim mramornim stupovima, nad kojima se povijaju okrugli lukovi ili lukovi u obliku potkove, raščlanjeni kadšto s više režnjeva, kao u Lavljem dvorištu. Snažni vijenci ovih arkada, obloženih ukrasima u štuku, nose stropove s visećim dekoracijama u obliku stalaktita i krovove pokrivene crijepom ili stalaktitnim kupolama. Sve su površine ukrašene izrezbarenim i obojenim ukrasima u štuku, koji su kadšto probušeni kao rešetke ili u obliku zvijezde. Cvjetni motivi udruženi s arabeskama i kaligrafskim natpisima, okomito kufskim, a krivocrtano nashi pismom, na jeziku u kojem se svagdje javlja geslo kraljeva iz Granade »Nema pobjednika bez Boga«, vraćaju se na vijence, zidne plohe i letvice. Vesela raznobojnost tonova crvene, plave i zelene boje često se javlja povezana zlatom.

Stil Alhambre ponovno je prihvaćen u vjerskim i svjetovnim merinidskim zgradama, ali u svjetovnim ipak manje. Od merinidske rezidencije sačuvano je samo nekoliko bogato ukrašenih portala, od kojih je najmlađi onaj palače u Meknesu. Sačuvan je i crtež Sultanove palače u Fesu iz godine 1622., koja ima isti tloris s istim izduženim bazenom kao Alhambra.

Javna kupališta s toplom vodom ili s parom ili kupaonice u muslimanskim kućama *(hamam)* građene su po rimskom uzoru. Javni bunari u Marakešu odlikuju se divnim ukrasima. Bazari su se većinom srušili, osim nekih dijelova bazara u Tunisu (13. i 14. stoljeće), ili u Granadi nekoliko arkada na tržnici svile ili žitnoj burzi, koje su jedna nakon druge pregrađene u *funduk* s više katova i jednim unutrašnjim dvorištem. Funduke, koji su poput karavansaraja služili kao svratišta za trgovce, nalazimo i u Fesu.

Stil mudejar razvijali su još tri stoljeća nakon propasti Granade muslimanski umjetnici. Zadržali su svoju maursku tradiciju, ali su je ipak prilagođavali novim kršćanskim gospodarima. Dakle, radi se o dvorskoj umjetnosti u kojoj se više ne osjeća dah svetog islama.

U brojnim etapama, koje odgovaraju fazama rekonkviste, može se utvrditi određen kontinuitet. Tragovi najstarijeg razdoblja nalaze se u Toledu, koje je palo godine 1085. Najtipičnije građevine su dvije sinagoge, od kojih je starija pregrađena u crkvu Santa Maria la Blanca. Na početku 13. stoljeća osnovao ju je židovski ministar Alfons VIII., a pred kraj istog stoljeća ponovno je sagrađena nakon požara. Velika je dvorana masivnim osmerokutnim stupovima podijeljena u pet brodova, kapiteli kojih su ukrašeni motivima goluba i nose velike lukove u obliku potkove. Kao kod almohadskih džamija ukrašavanje je ograničeno na kapitele i na ukrasne letvice s cvjetnim motivima i geometrijskim uzorcima iznad arkada.

Druga sinagoga iz druge polovice 14. stoljeća miješa arabeske s gotičkim vitičastim ornamentima i hebrejskim natpisima. Brojni zvonici u Toledu veoma podsjećaju na minarete.

Vojna građevina u stilu mudejar je Puerta del Sol u Toledu. Slično portalima

12. stoljeća sa strane je osigurana dvama tornjevima s kruništima, koji su na prozorima i nizovima slijepih niša ukrašeni lukovima u obliku potkove ili lukovima koji se zapliću jedan u drugi.

Drugo razdoblje stila mudejar slijedi nakon pada Seville godine 1248. Najljepša građevina tog razdoblja je čuveni Alcazar, sagrađen u vrijeme vladavine Petra Groznog oko 1364. god., ali je, naročito u doba Karla V. i u 19. stoljeću, bitno pregrađen. Tloris oponaša Alhambru, sa središnjim dvorištem, Patio de las Doncellas (mladih djevojaka), oko kojeg su poredane dvorane za primanje. Iznad bogato nazubljenih lukova pružaju se rompske mrežice izrađene u štuku. Obilježje te palače u mnogo slojeva su jedni pored drugih nanizani natpisi na arapskom jeziku u slavu kralja »Don Pedra« i citati iz Evanđelja.

Posljednja faza stila mudejar počinje u Granadi nakon njezina osvajanja 1492., ali je oslabljena pod utjecajem renesanse i konačno nestaje protjerivanjem posljednjih Maura 1610. godine.

Tko nastavlja razvoj? Magreb se zadovoljava ugledanjem na andaluzijsku umjetnost, no veoma daleka Crna Afrika uspijeva stvoriti vlastiti građevinski stil.

44 Prastari iranski junački ep podloga je »Kraljevske knjige« pjesnika Firdusija, koja je nastala na početku 11. stoljeća i postala najpopularnijim remek-djelom perzijske književnosti. Tri stoljeća kasnije primjereno je ilustrirana, kao u ovom izdanju iz 1331. godine. Prizor pokazuje Bahrama Gura kako vješto puca u lovu.

Što god da činim

Ako šutim,
drugi govore:
O, taj glupan!

Ako govorim,
kažu drugi:
Kakva glupost!

Ako sjednem,
govore drugi:
Ha, što se ukorijenio!

Ako hodam,
kažu drugi:
Pogledajte, sad je putujući prorok!

Sagnem li glavu,
kažu drugi:
Oh, pobožan je od samog straha!

Što god da činim,
drugi, drugi
moraju prigovarati i moraju se rugati.

Bože, obraćam se tebi:
Zaštiti čast svog sluge
sada i ubuduće, kad bude mrtav.
Zaštiti svog pjesnika Nanaka.

Baba Nanak, 1469. - 1538.

Novo vrijeme: raspad i propast

U sjeni Mongola: Ilhanidi i Timuridi

Građanskim ratovima i ozbiljnim gospodarskim problemima seldžučko je carstvo već vrlo oslabljeno, kad ga je jednim udarcem ugasila nova invazija s istoka. Džingis-kanove horde, prispjele iz pustinje Gobi, oslobađaju se vrlo brzo kineskog jarma i osvajaju golemo carstvo koje seže od Kine do Rusije, pri čemu na kratko vrijeme prodiru čak do Mađarske i Njemačke. Na svom putu užasa, popločenom ruševinama i pokrivenom leševima, porazili su nakon kratkog vremena potpuno oslabljenu seldžučku vojsku i 1258. god. prodrli u Bagdad. Tamo je osvajač Hulagu, Džingis-kanov nasljednik, u neopisivom masakru zadavio i posljednjeg abasidskog kalifa. Osvajanje se nastavlja prema zapadu, dok ih nisu porazili egipatski mameluci, pa se granica između arapsko-mamelučkog i mongolskog svijeta nakon 1260. god. utvrđuje na srednjem Eufratu.
Godine 1261. Hulagu je priznat za »il-kana«, tj. kana nadležnog za ograničeno područje podređeno velikom kanu. Neposredne posljedice il-kanove invazije opustošile su privredu regije, a pogotovo se poljoprivreda nikad više nije oporavila i uzmiče pred novim zanimanjima, osobito stočarstvom, odnosno pastirstvom. Unatoč početnom kaotičnom stanju, mongolska se vladavina učvršćuje i pomaže Aziji u utvrđivanju mirovnog razdoblja koje traje pedeset godina, što dovodi do razvitka trgovine. Na kraju 13. stoljeća privreda je ponovno u punom cvatu. Trgovina se širi ne samo na čitavu Aziju do Kine, već se okreće prema Zapadu. Marco Polo o tome je u svojim izvješćima ostavio dojmljiva svjedočanstva. Trgovački se promet premješta od nemirnog »plodnog polumjeseca« prema sjeveru. Njegovo sjecište otad se nalazi u Tabrizu u Azerbejdžanu, kamo se premješta i glavni grad.
U početku se Mongoli prema religiji odnose potpuno ravnodušno, čime se objašnjava njihova tolerancija na tom području. No, pod utjecajem sve brojnijih Turkmena i Mongoli konačno prelaze na islamsku vjeru, za vrijeme kana Gazana na kraju 13. stoljeća. Nizak stupanj kulture na kojem se nalaze prisiljava ih da mole za pomoć starosjedilačke upravljačke snage; uprava ostaje

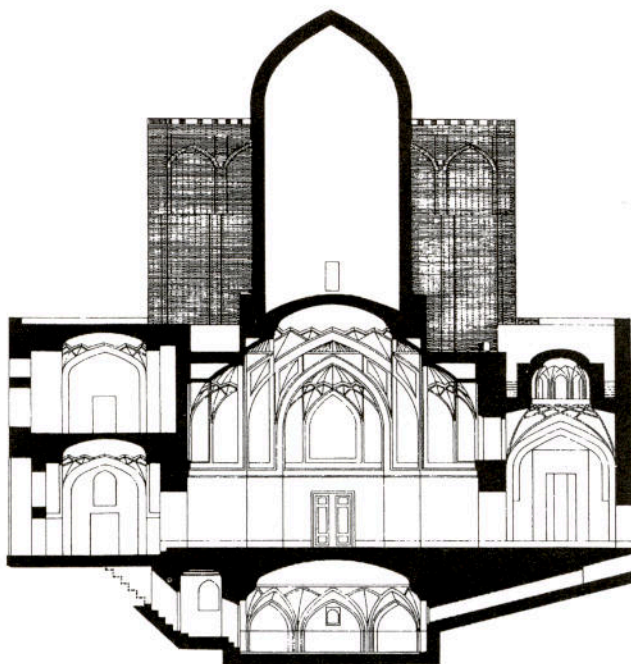
gdje je i bila, a kulturni se razvoj nastavlja tamo gdje se zaustavio, i sve se više približava perzijskom. Od tada se mogu jasno razlučiti arapski i perzijski dio islama. Kultura dobiva nove poticaje na svim područjima (npr. veliki pjesnici Sa'di i Firdusi). Građevine u slavu novih vođa nastavljaju seldžučku tradiciju. Drugi utjecaji, prije svega iz Dalekog istoka, dolaze zahvaljujući kozmopolitskom stavu dvora.

Najvažniji element ilhanidske arhitekture, slično kao u gotskim katedralama na zapadu, značenje je koje se pripisuje okomitim strukturama, koje se postižu smanjivanjem broja točaka opterećenja, dok se preostala gradnja olabavljuje brojnim prozorima, nišama i otvorima svih vrsta. Graditelji nastoje pomoću uglatih vitkih stupića i izduženih kupola, koje već najavljuju lukovičaste kupole sljedeće epohe, još naglasiti tu uspravnost. I ivan postaje veći i sa strane osiguran dvama minaretima. Čitava građevina od sirove gline, obložena pečenom opekom, potpuno nestaje u obilju ukrasa, koji su za graditelja najbitniji.

Džamije preuzimaju tloris seldžučkih džamija, makar i s nekim nazgrapnostima: velika džamija u Tabrizu (1310. - 1320.) izgleda zapravo kao da se sastoji od samo jednog velikog ivana od sirove opeke, koji vodi prema dvorištu. Jedini primjer tipične džamije s četiri ivana je ona u Varaminu u blizini Teherana (1322. - 1326.) u obliku križa, čiji je glavni ivan nadsvođen kupolom. Skladne okomite linije oplemenjene su oplatom s plavim glazurama. Tehnika izrade predmeta od glazirane pečene gline (fajansa) doživjela je svoj vrhunac. Ostale džamije s četiri ivana nalaze se u Kermanu i Natanzu.

45 Varka i Gulšah imena su poznatog ljubavnog para, čija je pripovijest još i danas živa u islamskom svijetu. U muzeju Topkapi u Istanbulu otkriven je pred nekoliko godina rukopis iz početka 13. stoljeća, koji prikazuje povijest tog para i ilustrira je sa 71 divnom minijaturom. Naša slika prikazuje napad na par za vrijeme svadbene svečanosti.

46 Presjek mauzoleja Israt-Hana u Samarkandu, sagrađenog 1464. god. za žene iz obitelji Timurida. Danas je prilično ruševan.

Džamija u Natanzu dio je veće cjeline koja obuhvaća mauzolej i samostan (između 1304. i 1325.).

U to vrijeme ne nedostaju ni svetišta te vrste: Pir-i Bakran u Linjanu i još mnogo veće u Bistamu oko grobnice svetog Bayazida, s klasičnim kupolastim seldžučkim tornjem koji je četvrtast kao i onaj u Maragi (Azerbejdžan). Grobovi šijitskih imama u Kumu iz istog razdoblja imaju četverokutan tloris, kupola je skrivena ispod krova u obliku piramide. Okomitost linija istaknuta je brojnim otvorima tipičnim za ilhanidsko doba.

Mauzoleji se razvijaju u okomite građevine s izduženom kupolom, kao npr. grobnica Oldžaitu u Sultaniji u Azerbejdžanu. Grobnica koju je taj il-kan sagradio između 1309. i 1313. god. u središtu privremenog glavnog grada koji je osnovao, sastoji se od osmerokutnih temelja, koji su trokutastim plohama i grobnom odajom na drugoj strani prošireni u kvadrat. Osmerokut nadvisuje osmerokutna kupola promjera 24,50 metara, pri čemu se debljina vanjske ljuske s visinom smanjuje.

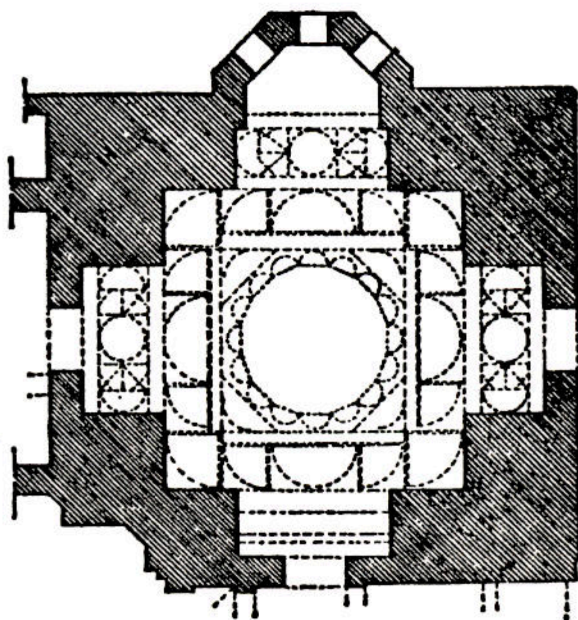
Na svakom uglu uzdiže se malen minaret. Pročelje je ukrašeno slijepim nišama. Čitava građevina obložena je tirkiznoplavom glaziranom keramikom, koja zdanje čini laganim, unatoč monumentalnoj veličini.

Kako je to uobičajeno, o svjetovnoj se arhitekturi zna manje. Oskudan opis Džingis-kanove palače u Karakorumu daje Marco Polo, koji nas jedva može obavijestiti o palačama njegovih nasljednika. Tvrdoglavo koriste šator, a palače su im bile građene od laganih materijala. Od palače u Taht-i Sulejmanu (1265. - 1285.) preostale su samo neke ruševine - upornjaci prijestolne dvorane i nišama ukrašeno pročelje.

Marco Polo je opisao poštanske postaje koje se mogu usporediti s karavan-sarajima i čija je važnost procvatom trgovine ponovno velika. Treba spomenuti postaje u Saršamu i Marandu (oko 1330.) na putu u Azerbejdžan i Sinu u blizini Isfahana, koja ima šesterokutno ulazno predvorje što strši u unutrašnjost dvorišta.

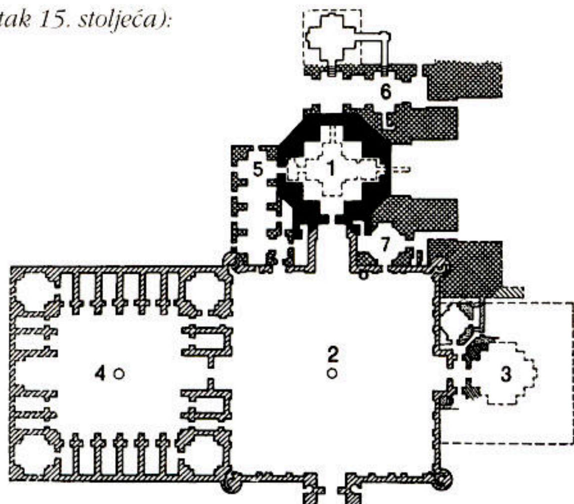
Ukrašavanje koje se u vrijeme Seldžuka samo naslućuje, sad se učinkovito razvija. U unutrašnjosti dekorativni štuk ostaje bitan element, prije svega za mihrab, dok pri vanjskom oblaganju glavnu ulogu preuzima sve više glazirana keramika bogatim nijansama od svijetle do tamnoplave preko crne i bijele. Prvi put koristi se u velikim plohama na grobnici Oldžaitu. Ta vrsta ukrašavanja doseže u sljedećim epohama svoj vrhunac.

Za to vrijeme, pak, nakon nepune tri četvrtine stoljeća ruši se carstvo Ilhanida. Previše raznolikih elemenata smetaju jedno drugome i carstvo se konačno raspada na niz malih kneževina koje odgovaraju regionalnim posebnostima. Prije svega, jedan je pridošlica, Timur-i Lang (»onaj koji šepa«), kojemu su zapadnjaci promijenili ime u Tamerlan, i koji potječe iz Transoksanije, krenuo na kraju 14. stoljeća u osvajanje svijeta. Pritom je popločio svoj put s mnogo više leševa nego njegov prethodnik Džingis-kan. »Nekultiviran došljak iz pustinje, ali velik vojskovođa!« (Cl. Cahen), fanatičan musliman koji, pod izlikom da želi ponovno uspostaviti zakonitost i jedinstvo islama, napada gotovo isključivo svoje istovjernike. Žuri od jednog osvajanja do drugog i konačno pod svojim jarmom ujedinjuje carstvo kratkog vijeka, koje seže od Male Azije do Kine te od Rusije do Indije. Bilo je to posljednje azijsko svjetsko carstvo u povijesti. Ali koja je cijena za to plaćena! Trgovina je uništena, cjelokupno je gospodarstvo na najnižoj razini,

47 Mauzolej (1432.) kneginje Dževheršade (ovdje tloris) uvršten je u kompleks medrese koju je ta kneginja osnovala u Heratu (Afganistan).

48 Tloris Tamerlanova mauzoleja u Samarkandu (početak 15. stoljeća):
1 mauzolej
2 dvorište
3 samostan
4 medresa
5 galerija
6 južna nadogradnja
7 prostor s kupolom.

nomadski način života postaje pravilo i posvuda se nailazi na ruševine opljačkanih sela.

Slavu je postigao uljepšavanjem Samarkanda, svog rodnog grada, koji je učinio glavnim gradom i priskrbio mu sva bogatsva, ali i potrebne umjetnike iz preostalog dijela carstva. Doduše divan, ali umjetni grad, obasipao je svjetlost nad Istokom samo jedno stoljeće.

Nakon Tamerlanove smrti njegov sin, Šahruh (1407. - 1447.), barem kratko vrijeme osigurava mir iz Herata, novog glavnog grada. Poslije njega brzo dolazi do propasti i neprestani ratovi dovode do cjepkanja carstva u male kneževine, pa su pred kraj 15. stoljeća Timuridi gotovo nestali. Timuridski stil potvrđuje osobito važna nastojanja koja se naslućuju već u vrijeme Ilhanida. To nam je razdoblje veoma zanimljivo. Mecene su, s jedinim ciljem da steknu slavu, pozvali umjetnike sa svih strana, da sagrade raskošne građevine, prije svega na istoku, Transoksaniji (u Tamerlanovu Samarkandu) i Kurdistanu. Težili su nesputanoj, savršenoj raskoši, pa su se tako neki elementi razvili preko svake mjere, pogotovo portali i kupole. Kupolama se poklanja osobito mnogo pažnje; poprimaju oblik lukovice, kako je to nagoviješteno već u prethodnom razdoblju. Kupola se oslanja na visoku spojnu podlogu, a njezina golema težina počiva na spletu poprečnih rasteretnih lukova koji dopuštaju da se smanji središte težišta građevine, te je čine otpornijom na potrese česte u tom području. Unutrašnjost djeluje vrlo dekorativno i zbog toga se taj tip gradnje vrlo brzo proširuje na čitavom azijskom istoku, gdje poprima samo dekorativnu funkciju.

Da bi se još više naglasila raskoš građevina, šarene glazirane opeke pokrivaju velike površine (plava kupola Timurove grobnice) ili se zidovi ukrašavaju geometrijskim uzorcima, na kojima velik dio zauzimaju natpisi kufskim pismom, a ne umanjuju pritom vrijednost arhitektonskih linija. U unutrašnjosti postupno zamjenjuju preskupe mozaike obojenim kvadratnim

89 I ova minijatura (oko 1720.) prikazuje »Slavlja kod Zlatnog roga« i potječe iz knjige svečanosti sultana Ahmeda III. (muzej Topkapi, Istanbul).

90 Mozaici (691./692.), kojima su obloženi zidovi Kupole na Stijeni u Jeruzalemu, imaju svoj uzor u bizantskoj umjetnosti.

91 Kalif Abdulmalik (685. - 705.) dao je u Jeruzalemu sagraditi Kupolu na Stijeni na mjestu na kojem je, prema predaji, Abraham žrtvovao svoga sina.

92 Alhambra u Granadi čuvena je po raskošnom uređenju unutrašnjeg prostora, a njezino Lavlje dvorište sagrađeno je u doba Muhameda V. (1354. - 1391.).

93 Pogled na palaču Alhambra u Granadi, sklop zgrada, koje se u ono doba raspoređuju oko unutrašnjeg dvorišta.

94 Pranje tijela u islamu je najvažnija pretpostavka za molitvu, zbog čega su kupaonice najraskošnije opremljene. Na slici je prikazana kraljevska kupaonica u Alhambri.

95 Godine 1398. sastavljen je izbor djela najčuvenijih perzijskih pjesnika, ilustriran s dvanaest minijatura, među kojima je i minijatura s ovim mističnim krajolikom.

96 Pod safavidskom dinastijom u Komu (Iran) sagrađeno je Fatimino svetište, najznačajnija građevina u tom svetom gradu.

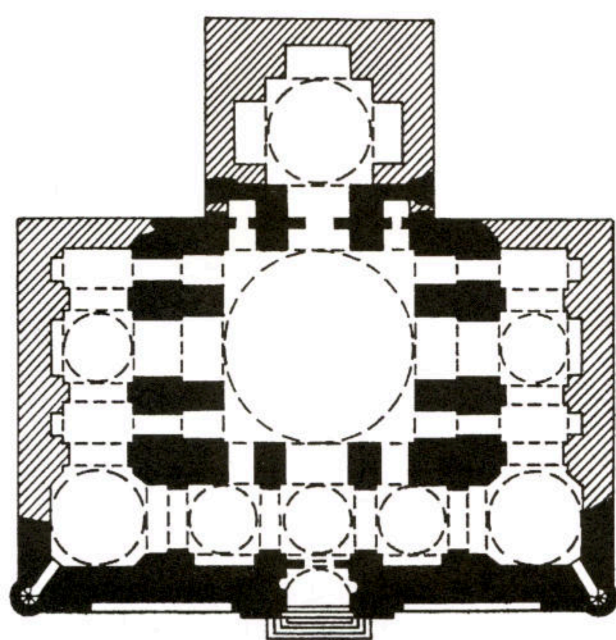

49 Tloris Plave džamije u Tabrizu, sagrađene 1462. - 1465. god., jednog od najljepših spomenika iranske arhitekture iz doba Timurida.

opekama. Dekorativni radovi u štuku i slikarstvo još se uvijek dosta koriste. Prevladava plava boja u svim svojim nijansama, no nisu isključene ni ostale boje.

Džamije su u tom trenutku konačno usvojile tloris s četiri ivana. Kod džamije u Samarkandu, izgrađene za vrijeme Tamerlana (oko 1399.), nalaze se minareti na sva četiri ugla, a male kupole pokrivaju krila. Isto vrijedi za džamiju u Mašadu (između 1405. i 1418.).

Unatoč vrlo lošem stanju u kojem se nalazi, Plava je džamija u Tabrizu najljepša (1462. - 1465.). U njoj se osjeća anatolski utjecaj: nema dvorišta, glavna je kupola okružena sa šest manjih kupola i posvuda se nalaze nježni uzorci od šarene keramike.

Džamije su često dio cjeline koja sadrži medresu, npr. džamija Ulug Bega u Samarkandu (1417. - 1420.) ili ona kneginje Dževheršade u Heratu, kojoj pripada i grobnica (dovršena 1432.) koja je i vjerska građevina. Džamiji Ahmada Jasavija u Turkestanu (1394. - 1395.) osim džamije (bez dvorišta, što je vrlo rijetko) pripadaju mauzolej, samostan i knjižnica. Prvi put nalazi se ovdje dvostruko svetište od dvije dvorane nadsvođene kupolama, koje su smještene jedna za drugom iza ivana.

Dojmljiva skupina mauzoleja je Šah Zinda (»Živući kralj«) u Samarkandu, široka ulica obrubljena nekropolom, s grobovima Tamerlanove obitelji i grobom čuvenog Gur-i Mira (1405.) koji leži postrance i jedinstvene je veličine. Većina ima uobičajen kvadratni oblik, i osim Timurovog s kupolom osmerokutnog tlorisa, pokriveni su kupolom, s izdubljenim usporednim žljebovima, položenom na valjkastom kupolištu. Imaju portal u predvorju u obliku ivana.

Primjena niša, svodova s dekoracijama u obliku stalaktita i lukova ostavlja raskošan dojam. Vanjski nakit u plavoj i šarenoj keramici na kupoli i zidovima čini monumentalnu građevinom lakšom. Ostali grobovi slijede suvremeni razvoj timuridskog graditeljstva.

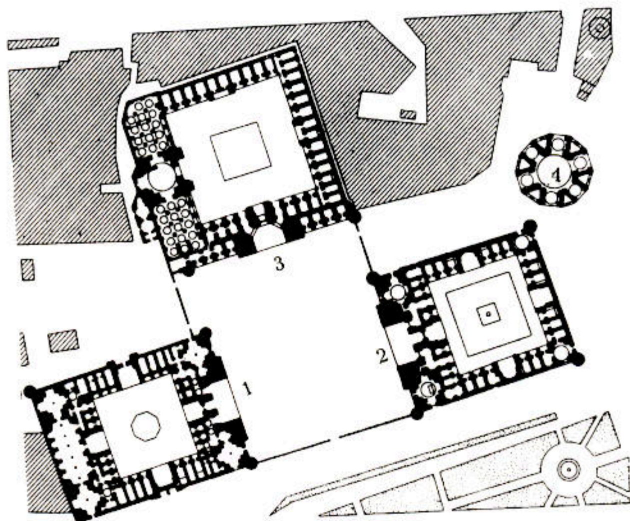
Čak i u Samarkandu od svjetovnog su graditeljstva sačuvani samo opisi i ruševine. U Šahr-i sabsu (»Zelenom gradu«), sljedećem gradu koji je stvorio Tamerlan, od palače je preostao samo velik portal s dva bočna minareta. Palaču poznamo iz opisa španjolskog poslanika Clavija, koji govori o njoj kao o nečem divovskom. Palače su bile okružene velikim vrtovima opasanim visokim zidovima, prema geometrijskim planovima koji su simbolizirali bogatstvo usred očajne prirode bez vode.

Perzija pod safavidskim vladarima

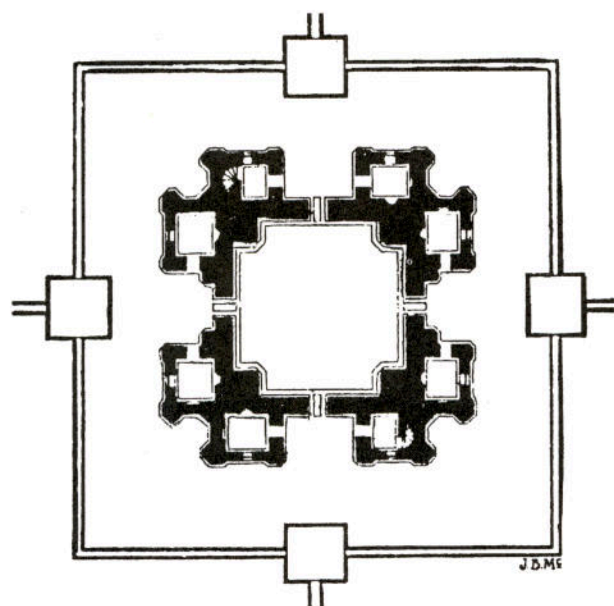
Na prijelazu u 16. stoljeće sve su brojnija mistična muslimanska bratstva (derviši), koja iz srednje Azije prihvaćaju iskustva strana islamu. Moraju se svrstati među šijite, a koristi imaju od brojnih darova koji ih čine ne samo imućnima, već im omogućavaju stjecanje političke važnosti.

Jedan od redova bratstva turkmenskog podrijetla osniva safavidsku dinastiju, koja je najvažnija za povijest moderne Perzije, jer ujedinjuje zemlju (ne uvijek blagim načinom) u vjeri na šijitski način. Susjedne su države sunitske i, naravno, ta suprotnost ne ostaje ograničena samo na vjersko područje. Na zapadu graniči s Osmanlijskim Carstvom, kojemu uspijeva držati Safavide unutar perzijskih granica, a na istoku se nalaze indijski Moguli, kojima osporavaju posjedovanje Afganistana. Ta borba traje još i u 18. stoljeću i završava padom Safavida prilikom afganistanske invazije.

U to doba islam zauvijek gubi svoje osnovno jedinstvo i raspada se u tri, manje ili više, nacionalna bloka: Perziju, središnju Aziju i Indiju.

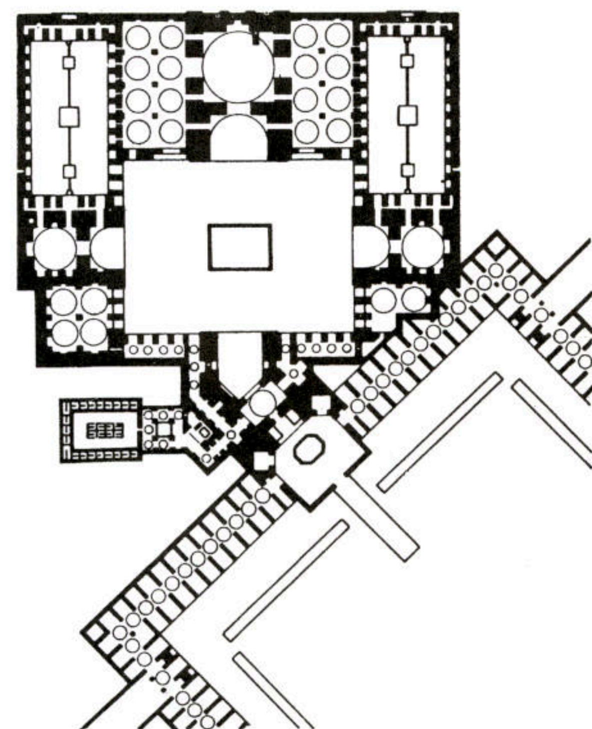

50 Plan četvrti Registan u Samarkandu:
1 medresa Ulug Bega
2 Šir-dar medresa
3 džamija - medresa
4 Čeharsu (»Raskrižje«), središte bazara.

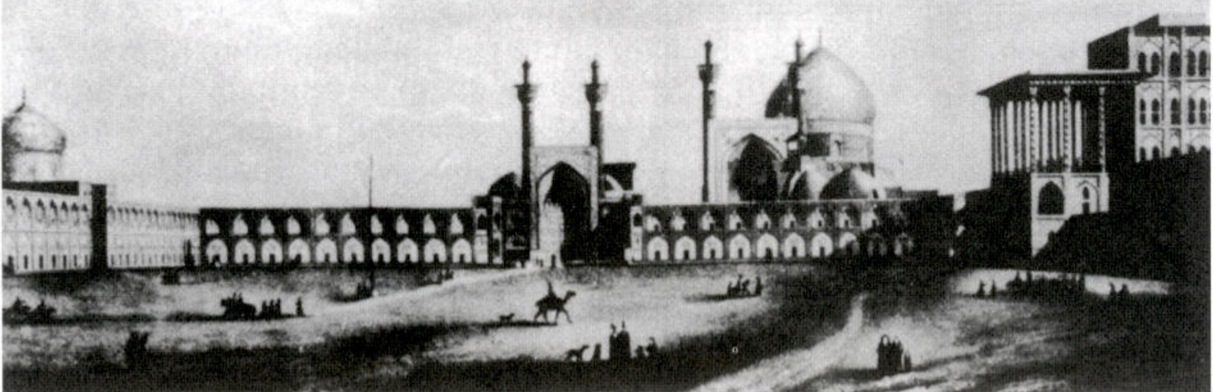

51 Tloris mauzoleja (1622.) Hodža Rabi u Mašhadu (Iran). Sagrađen u četvrtastom obliku, ukošavanjem uglova postaje osmerokutan.

U ovom je razdoblju došlo do punog procvata nacionalne perzijske kulture jer se ta regija nalazi potpuno izolirana u srcu neprijateljski raspoložene Azije. No, ona nije okrenuta samo prema sebi jer trgovačke veze s europskim zemljama i Kinom daju gospodarstvu jak poticaj i pomažu razvoju civilizacije do blagostanja. Vrhunac razvoja Safavidi su dostigli pod vladavinom šaha Abasa Velikog (1588. - 1629.) kojeg Zapad naziva »Veliki Sufi«, a suvremenik

52 Tloris Kraljevske džamije (1611. - 1616.) u Isfahanu. Budući da je morala biti okrenuta prema Meki, ne leži na osi trga Mejdan-i Šah.

53 Bakrorez iz 19. stoljeća prikazuje trg Mejdan-i Šah u Isfahanu s Kraljevskom džamijom.

je Filipa II. u Španjolskoj, Elizabete I. u Engleskoj i Ivana Groznog u Rusiji. Centralizirana država poticala je aktivnosti na području umjetničkog obrta i trgovine, ali zanimanje vladara za umjetnost i trgovinu postupno slabi, pa se međunarodna trgovina odvija preko Armenaca i velikih europskih kompanija, koje monopoliziraju svu pomorsku trgovinu. Polako se također napušta trgovina kopnenim putem, što skupa s brojnim pustošenjima u toku prijašnjih stoljeća i afganistanskih ratova (1722. - 1738.) vodi do brze propasti.

Umjetničko središte je Isfahan, glavni grad šaha Abasa od 1598. god., nakon što se više puta dinastija nastanila u Tabrizu i zatim u Kazvinu. Jasno se osjećaju europski i kineski utjecaji, ali to ne pogađa razvoj arhitekture. Ona ostaje vezana uz srednjovjekovni ukus aristokratskih mecena, kojima je ukrašavanje važnije od namjene. Riječ je o raskošnom ornamentalnom graditeljstvu, u kojem struktura ne vrijedi mnogo, a temeljni materijali su često loše kakvoće, tako da se u najboljem slučaju od većine građevina vide samo ruševine.

Naravno da je Isfahan šaha Abasa mjesto u kojem nalazimo najljepše građevine. Taj veliki graditelj stvorio je novi grad južno od stare kraljevske rezidencije. Najvažniji spomenici još su danas dobro očuvani, prije svega oni oko trga Mejdan-i Šah (»Kraljevskog trga«), golemog prostora od 500 x 150 metara, koji predstavlja srce grada.

Jedna od najljepših građevina je Masdžid-i Šah (1611. - 1616.), golema džamija skladnih proporcija, koja je izvana i iznutra bogato ukrašena. Budući da je okrenuta prema kibli, ne nalazi se na osi trga; do džamije se stiže zavojitim hodnikom koji slijedi nakon portala s dva bočna minareta. Klasičan tloris sastoji se od četiri ivana nadsvođenih kupolom. Najveću kupolu iznad mihraba nosi osmerokutna podloga s arkadama. Iz džamije se stiže do dvije medrese. Različiti dijelovi zgrade gotovo su neovisni jedan o drugom i odgo-

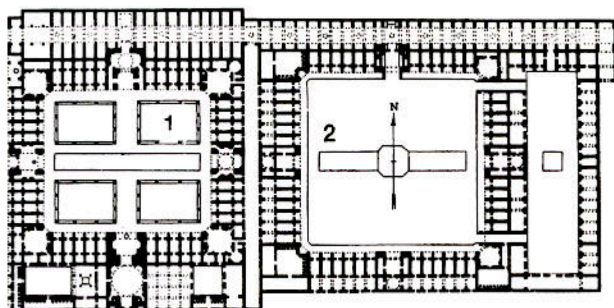
varaju tlorisu koji je već postojao u timuridsko doba. Uočljiva je izuzetno raskošna dekoracija od glazirane keramike i mozaika u najvažnijim područjima te upotreba bazena s dekoracijom u obliku stalaktita s cvjetnim motivima iz emajliranih mozaika u ulaznim vratima. Kupola je potpuno pokrivena čarobnim neredom plavih, bijelih i žutih geometrijskih uzoraka iz emajlirane keramike, čemu prozori sa šiljastim lukovima daju dodatni dekorativni svjetlosni element. Plavi tonovi izvana čine masu kupole lakšom.

Istočno od trga uzdiže se ljupka mala džamija šeika Lutfullaha (1603. - 1617.), umjetničko djelo safavidskog graditeljstva. Ona je mnogo manja od džamije šaha Abasa i leži također koso prema trgu. Nema dvorišta, već se sastoji od samo jednog četvrtastog ivana i kupole s jednom ljuskom (rijetko za tu epohu) čija je cilindrična konstrukcija probušena prozorima. Na vanjskoj strani potpuno je pokrivena emajliranim nakitom u obliku arabeski u žutim i zelenim tonovima, dok u unutrašnjem prostoru prevladavaju plavi tonovi.

Grobne građevine predstavljaju uvijek posebno važan element u graditeljstvu. To se posebno odnosi na svetišta (*imamzad*). Na zapadu se produljuju ulaznom dvoranom, dok na istoku prednost daju obliku osmerokutnog paviljona s nišama.

Najzanimljiviji je grob šeika Safija u Ardebilu, gdje gradnje neprekidno, od 16. do sredine 17. stoljeća, slijede jedna za drugom i tako ilustriraju arhitektonski razvoj safavidske epohe. Poslije dugačkog vrta ulazi se u dvorište, u kojem se na lijevoj strani nalazi stara osmerokutna džamija bez mihraba (portal zauzima mjesto kible), a na desnoj strani je mauzolej. Pored njih nalazi se Kini hane (»Kuća porculana«), sagrađena u 17. stoljeću, da bi se sačuvao kineski porculan u mauzoleju. U blizini su i stambene prostorije za posjetioce te kuhinje.

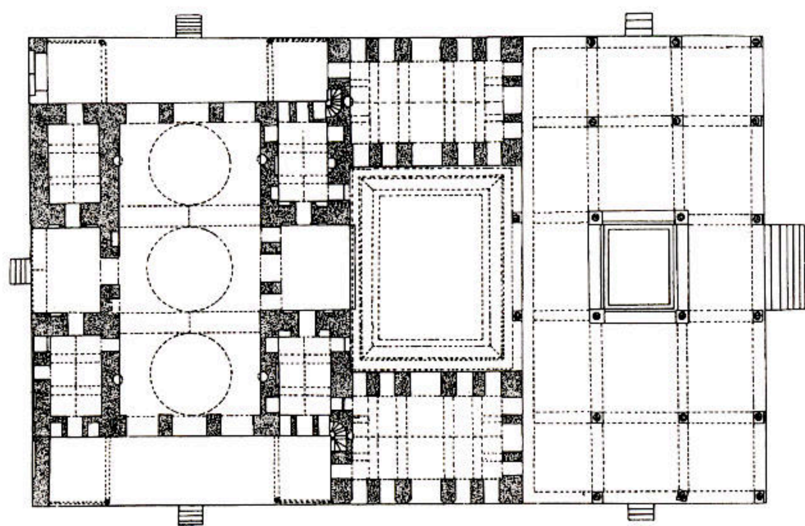
Posljednja je sagrađena u Perziji medresa Madar-i Šah (Majka šaha) iz prvih godina 18. stoljeća u Isfahanu. Pored medrese kompleksu pripadaju još džamija i karavansaraj, čija je zarada dobro služila školi. Vratili su se na tloris s četiri ivana. Na dva kata prostiru se stambene prostorije oko dvorišta, na čija se četiri ugla nalaze hodnici koji vode do drugih dvorišta i apartmana. Dvorana za molitvu nadsvođena je kupolom, izvana ukrašenom plavim emajliranim uzorcima. Sklad proporcija stvara dojam vedrine.

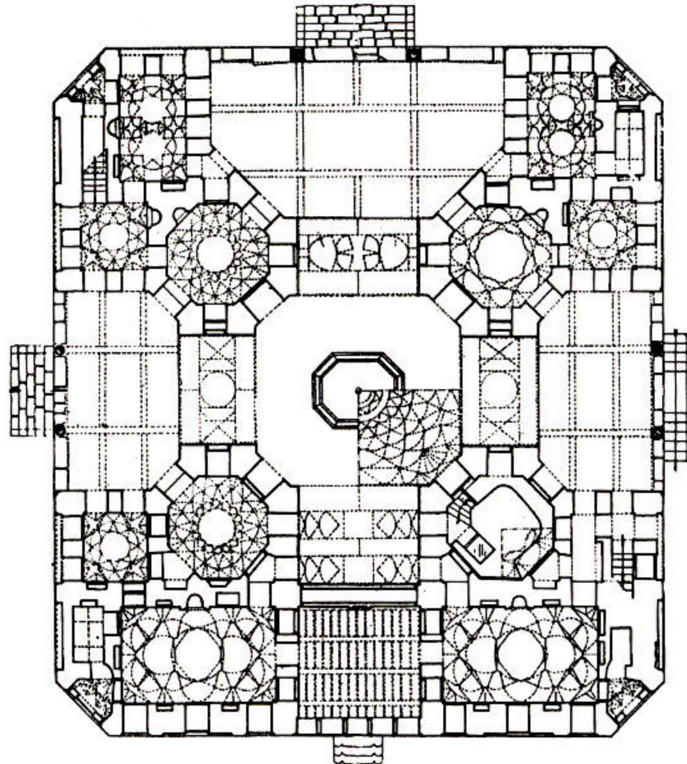
54 Tloris medrese Madar-i Šah (1) u Isfahanu, čiji je karavansaraj (2) pripojen medresi služio za njezino financiranje.

Golem trg Mejdan-i Šah služio je za igranje pola, a sada je ispunjen širokim avenijama i bazenom u sredini. U cijelosti je okružen nizovima arkada, koje su prekinute s četvero ulaznih vrata, i to na sjeveru pred bazarom, nasuprot njima su vrata džamije Masdžid-i Šah, istočno od njih pred džamijom šeika Lutfullaha, koja leži nasuprot ulaznim vratima Ali-kapu. Kroz njih se dolazi do palače preko velikih vrtova, koji vode do Čahar baga, široke, tri kilometra dugačke avenije okružene drvećem, paviljonima i česmama. Sredinom avenije prolazi kanal koji za vožnju brodicama koriste pripadnici aristokracije nastanjeni uzduž kanala. Na cestu se nadovezuju dvije usporedne ulice, a za prijelaz preko rijeke putnici su se koristili monumentalnim mostovima na dva kata, s paviljonima za odmaranje. Nasljednici šaha Abasa gradili su dalje prema njegovim planovima, što gradu daje homogen vanjski izgled.

U to doba mijenja se izgled palača. Smanjuju se, katkad postaju jednostavni paviljoni, koji se uklapaju u geometriju velikih perivoja. Bitan element, koji potječe iz Perzije je *talar*, terasa s verandom s ravnim krovom koji nose visoki stupovi. Najljepši primjer je Čihil sutun, palača »Četrdeset stupova« (u stvarnosti ih ima dvadeset), krunidbena dvorana šaha Abasa. Talar, koji se ogleda u mirnoj vodi bazena (odatle dvadeset stupova više), omogućuje prilaz u ivan s dva zatvorena prostora sa strane, i na kraju u veliku trodijelnu dvoranu za primanje, nadsvođenu trima kupolama. Stropovi su čudesno djelo umjetničke stolarije, koja je u toj epohi u punom cvatu, a dekorativno zidno slikarstvo svjedoči o sve većem europskom utjecaju. Budući da su svjetovne prirode, sadašnji iranski vjerski sljedbenici su ih prekrili debelim gipsanim slojem, nakon što su ih konačno, nakon dugog vremena restaurirali talijanski stručnjaci. Palača je smještena u velikom parku, u kojem se nalazi još jedan paviljon, Hešt Bihišt (»Osam rajeva«, oko 1670.), malen biser

55 Pokraj trga Mejdan-i Šah u Isfahanu leže vrtovi paviljonske palače Čihil sutun, čiji je tloris prikazan na slici.

56 U remek-djela paviljonske arhitekture ubraja se malen dvorac šaha Sulejmana u Isfahanu (ovdje tloris), koji je poznat pod imenom Hešt Bihišt (»Osam rajeva«).

safavidskog graditeljstva. Dvorac ima kvadratan tloris zaobljenih uglova. U četiri kuta zgrade nalaze se stambene prostorije na dva kata, u sredini dvorana za primanje, koja preko talara dopire daleko prema van. Paviljon je služio za raskošne svečanosti pod vedrim nebom.

U to vrijeme sagrađeno je još mnogo takvih zgrada, no sve su nestale. Može se zaključiti da su vrtovi tada imali važnu ulogu, kao npr. park Abasa II. u al-Ašrafu, gdje su u zelenilu prema najboljoj iranskoj tradiciji, u strogo geometrijskom uzorku razmještene česme i paviljoni. To se odnosi i na vrtove u Farahbadu (»Mjestu blaženstva«), u kraljevskoj ljetnoj rezidenciji sagrađenoj oko 1700. godine.

U okviru gospodarskog razvoja koji je namjeravao postići šah Abas, razumljivo je da javne zgrade dobivaju značajnije mjesto nego ranije. Bazari zauzimaju u gradovima velike površine i nerijetko nalazimo tamo i javna kupališta. Uz velike putove razvijaju se karavansaraji oko simetričnog dvorišta, što konjušnice čini pristupačnijima. Uz njih se često nalazi i medresa, kao što smo vidjeli u primjeru Madar-i Šah u Isfahanu.

Za vladavine šaha Abasa graditeljstvo doživljava svoj vrhunac. Nagoviještena propast afganistanskom se invazijom naglo ubrzava, što odmah privlači i

osmanlijske neprijatelje. Oni su za približno deset godina prigrabili vlast, no njihov je kralj 1747. god. ubijen i zamijenjen iranskom dinastijom Sanda, koja u provinciji Fars vlada već jedno tisućljeće. Za vladanja Karim-kana (1750. - 1779.) zemlja se ponovno malo oporavlja, a novi glavni grad Širaz obogaćen je lijepim građevinama. No, to mirno razdoblje brzo završava i kad kadžarska dinastija preuzima vlast (1794. - 1925.), Perzija postaje ujedinjena država, ali potpuno odvojena i izolirana od ostatka islamskog svijeta. Umjetnost se dalje ne razvija, već traži inspiraciju u svojoj prošlosti i u primjerima sa Zapada.

Osmanlijsko Carstvo: na vratima Europe

Mongolsko se carstvo na kraju 13. stoljeća bliži svom kraju; prepušteno je uglednom Seldžuku Pervapnehu, koji je doduše prigrabio vlast, ali su ga potisnuli njegovi suvladari i međusobno razdijelili ostatak sultanata u velike neovisne kneževine.
U bližoj okolici, prije svega u Anatoliji, nastaju druge neovisne vladavine. Jedna od njih, koju je osnovao Turčin Osman (umro 1326.), u početku ograničena na malo područje između Bitinije i Frigije, postupno se širi i konačno postaje najveća država u Anatoliji. Osmanlije ili Otomani predstavljaju poseban element, u usporedbi s ostalim narodima na poluotoku i Mongolima. Potaknuti duhom Gazzalija puni misticizma koji im ulijevaju derviši (tada veoma značajni), iskorištavaju nered koji vlada na Balkanu, da bi brzo među sobom podijelili posljednje veliko srednjovjekovno carstvo.
Njihova je ekspanzija najprije gotovo neprimjetna, a Bursa, njihov glavni grad osvojen 1326. godine, nalazi se još sasvim blizu njihova ishodišta. No, od sredine 14. stoljeća kao ishodište za osvajanje Trakije služi Galipolje do kojeg su stigli 1353. godine. Osmanlijska država, koja je sad postala europska, pomiče svoj glavni grad u Adrianopol (Edirne). Bizant, u unutrašnjosti već vrlo oslabljen, uskoro je potpuno okružen. No, osvajački je pohod porazom kod Ankare (1402.) od Tamerlanove vojske na kratko vrijeme zaustavljen, što maloazijskim vladarima omogućuje da se ponovno domognu svojih područja. Nisu iskoristili priliku da razbiju moć Osmanlija koji uskoro opet jačaju u svom europskom dijelu, ponovno osvajaju Anatoliju i 1453. god. zauzimaju Konstantinopol. Tisućugodišnje Bizantsko Carstvo zauvijek je propalo, kršćanski je Konstantinopol postao turski i nosi ime Istanbul, što potječe iz grčkog jezika, a znači »grad«.
Osmanlije odande silovito napadaju Balkan, napreduju preko Dunava do Krima, opet osvajaju cijelu Malu Aziju, suprotstavljaju se mamelucima i Irancima. Njihovo se carstvo u 16. stoljeću proširilo na Siriju i Egipat, cijelu Mezopotamiju, čitav Arapski poluotok do Jemena, cijelu afričku sjevernu obalu do Alžira, otoke Cipar, Rod i Kretu. Tako su zavladali gotovo cijelim arapskim svijetom i dobili u svoje ruke sredozemnu trgovinu.

57 Ovaj prikaz svadbene povorke iz 1. polovice 15. stoljeća (muzej Topkapi, Istanbul) primjer je umjetnosti iz mongolskog razdoblja u Iranu, koja je očito određena kineskim uzorima.

Od osvajanja Konstantinopola do smrti Sulejmana Velikog (1520. - 1566.) osmanlijski svijet doživljava svoje zlatno doba. Na svom je vrhuncu i jedinstvo carstva neće se više nikad pokazati tako jakim. Država je opasana utvrdama i posjeduje vojsku sposobnu za borbu. U početku je sastavljena samo od Turkmena opsjednutih idejama svetog rata, a zatim je vojska pojačana robovima i djecom, koja su unovačena od podjarmljenih naroda i odgajana za vojnike po sustavu *devširme* (nove vojske), čije se tursko ime *yeni çeri* u Europi preoblikuje u »janjičare«. Radi se o pješadiji, koja u bitkama postaje isto tako važna kao i konjaništvo.

Između vodećih slojeva Osmanlija i naroda zimija (tj. pripadnika druge vjere) iznova nalazimo političku i socijalnu (također poreznu) podjelu određenu porezima i lojalnošću prema vladarima.

Vlasništvo nad svetim mjestima, čijim zaštitnikom se proglašava Selim I. (1512. - 1520.), osigurava Osmanlijskom Carstvu velik ugled, a vladar prisvaja titulu kalifa. Država je postala svjetska sila, a Sulejman mora čak preuzeti ulogu mirovnog posrednika između Franje I. i Karla V. Svi turski brodovi istaknuli su osmanlijske zastave, Istanbul, kao u doba Bizanta, opet postaje središte međunarodne trgovine, gdje se slijevaju bogatsva čitavog svijeta.

Kultura, u kojoj se prepliću različiti utjecaji, dostiže svoj vrhunac. U Istanbulu, glavnom gradu muslimanskog religioznog svijeta, cvatu ne samo medrese i knjižnice, već turski jezik postaje službenim jezikom. Umjetnost odgovara potrebama bogate aristokracije, prije svega divni

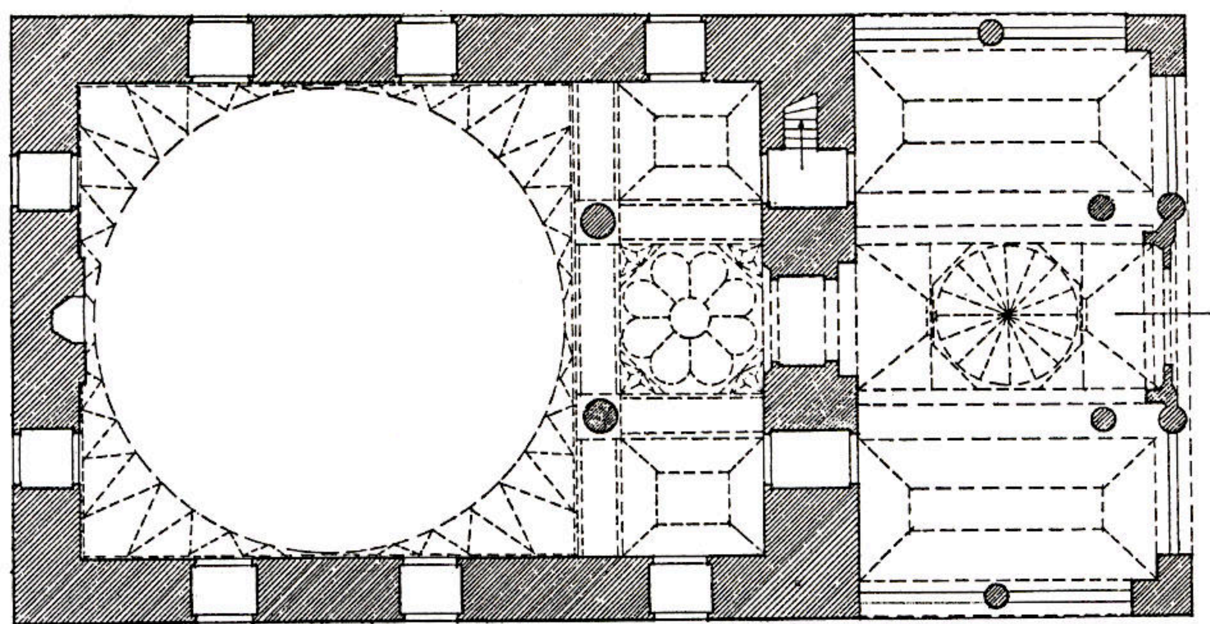
materijali, nakit te oružje, dok obrazovana elita čita književna djela u kojima se međusobno ljepotom nadmašuju vještina pisanja i slikanje minijatura.

No, poslije Sulejmana počinje propadanje. Mnogo jače nego u mamelučko doba uočljive su posljedice premještanja trgovine na Atlantski ocean. Kobna uloga, koju u čitavom svijetu ima pritjecanje američkog zlata, pogađa u punoj mjeri Osmanlijsko Carstvo, pa privreda, koja je uz to izložena i teškoj poljoprivrednoj krizi, zapada u opasnost. Postupno se razvijaju europske parobrodarske kompanije i zaposjedaju osmanlijsku privredu. Konačno, pred kraj 18. stoljeća, Rusija svojim utjecajem podvrgava carstvo koje propada i postaje odsad igračkom u rukama europskih sila. Carstvo je konačno srušeno za vrijeme Prvog svjetskog rata, a iz njegova je pepela nastala današnja Turska.

U području graditeljstva osmanlijska se epoha može podijeliti u tri odsječka. U 14. i 15. stoljeću ta je vrsta umjetnosti najbolje razvijena u Anatoliji, premda postoje snažna približavanja Europi. Očita je veza sa seldžučkim graditeljstvom, zajedno s različitim, prije svega bizantskim i armenskim utjecajima. Osvajanje Konstantinopola označava novu etapu. Simbolički je prikazuje genijalni Sinan (umro 1578.), koji sam projektira brojne zgrade u Konstantinopolu i izvan njega, prije svega u Adrianopolu i do 17. stoljeća nalazi sljedbenike u svim dijelovima carstva. Na kraju ovog razdoblja prevladao je europski barok, no usprkos općem nazadovanju ne oskudijeva bogatstvom misaonog oblikovanja.

Vjerska arhitektura najprije slijedi stil Seldžuka i emirata, koji su osnovani u Maloj Aziji. Njihovo je glavno središte nekadašnji glavni grad Bursa. Radi se o prijelazu k stilu koji će se kasnije dalje razviti u Carigradu i zastupljen je s Ulu Cami (Velika džamija) u Bursi. Velika dvorana, s više stupova i brodovima iste veličine, podijeljena je na kvadrate pokrivene malim kupolama, koje su u tom razdoblju zadovoljile probrane estetske zahtjeve. Umjesto dvorišta ostavlja se nepokriven središnji kvadrat u kojem je smještena česma. Svjetlo prodire kroz prozore u tamburu (cilindričnoj unutrašnjoj konstrukciji) koji nosi kupolu. Ulazni portal ponovno odgovara proporcijama pročelja, koja su obogaćena mnogim otvorima.

Razvitak estetike vodi do džamija tipa Yeşil-Cami (Zelena džamija) u Izniku (1378.), koja se sastoji od samo jedne dvorane pokrivene kupolom. Male kupole ograničene su na ulaznu dvoranu s tri luka u bizantskom stilu. Tako se razvila Zelena džamija u Bursi (1421.), ukras tog razdoblja, čiji je tloris u obliku slova T inspiriran seldžučkim medresama s četiri ivana i na dva kata. Tamo se nalaze jedna iza druge dvije dvorane s kupolom koje su sa strane zaštićene s dvije manje dvorane, isto tako nadsvođene kupolama. Postoji težnja da se zgrada protegne u duljinu. Pročelje je uokvireno dvama vitkim minaretima i omogućuje pristup do malenoga dvorišta bez bunara. U 15. je stoljeću u Istanbulu sagrađeno još nekoliko malih džamija prema istoj shemi.

58 Tloris Zelene džamije (1378.) u Izniku (Turska). Sastoji se, po bizantskom uzoru, samo od dvorane pokrivene kupolom te predvorja sa stupovima.

Sinan projektira neobičnu džamiju, po uzoru na Svetu Sofiju. Već je i prije njega bilo nekoliko pokušaja inspiriranih Svetom Sofijom, npr. džamija Mahmudijje, koju je utemeljio Muhamed Osvajač 1462., ali je, nažalost, ponovno uništena. Najvažniji element bila je velika kupola, čije proširenje u obliku polukupole nadvisuje mihrab, dok manje kupole pokrivaju bočne brodove.

Sinan Aga rođen je 1489. god. u kršćanskoj obitelji iz Kayserija, ali zbog obrazovanja putem devširme postaje musliman. Kao kod njegovih suvremenika europske renesanse, i njegovo ime iskače iz anonimnosti srednjeg vijeka. Njegovo je djelo golemo: sam sebi pripisuje 318 građevina, ali je prepoznatljiv na više od 350. Naravno da je nemoguće na ovom mjestu spomenuti sva njegova djela, ali se razvoj njegova stila može pratiti proučavanjem triju glavnih djela.

U džamiji Šehzade u Istanbulu (1544. - 1548.) Sinan preuzima nacrt središnje džamije Mahmudijje, proširujući je i nadsvođujući velikom kupolom raspona 19 metara, oslonjenom na četiri velika svoda, koji sa strane počivaju na osmerokutnim stupovima, a na uglovima su pojačani s četiri polukupole i četiri male kupole. Zbog brojnih prozorskih otvora djeluje lako, a njezina je elegancija naglašena pomoću dva tipično osmanlijska minareta u obliku igle. Oni predstavljaju kontrast prvenstveno masivnoj građevini.

Sulejmanova džamija (1550. - 1557.) u Istanbulu sagrađena je za vrijeme Sulejmana Velikog na najvećoj gradskoj uzvisini, kako bi se još više naglasila

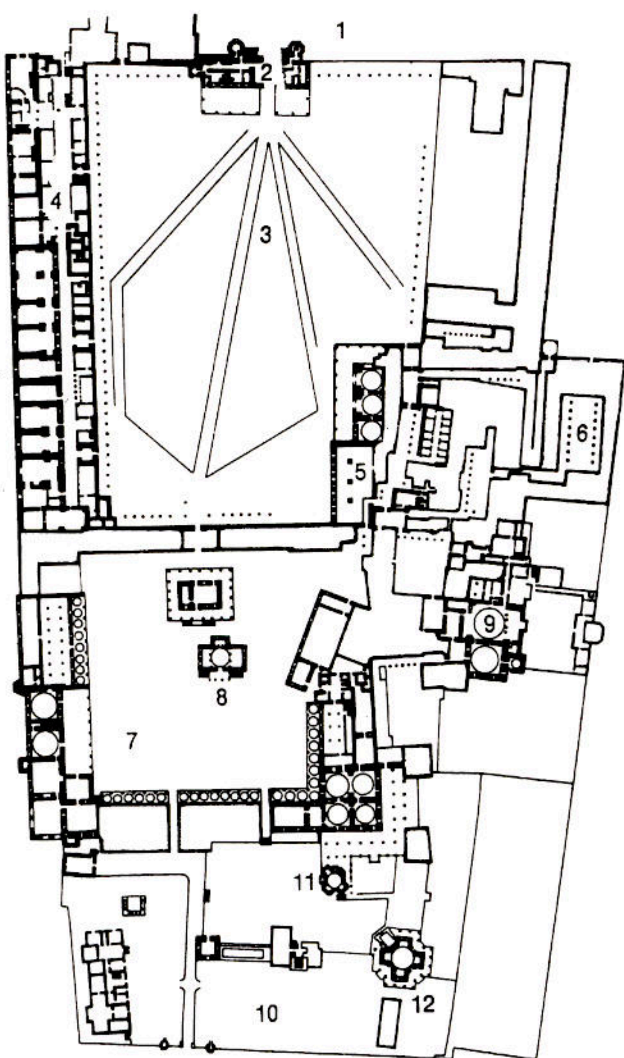
njezina monumentalnost. Sinan se inspirirao Svetom Sofijom i preuzeo temu glavne kupole poduprte dvjema polukupolama, od kojih svaka ima dvije apside. Bočni su brodovi pokriveni s po pet kupola, od kojih se tri veće izmjenjuju s dvije male. Zgrada je sagrađena simetrično da bi se pojačalo središnje djelovanje. Vrijednost pročelja povećana je galerijom s arkadama na dva kata. Dva iglasta minareta ističu kompaktnost građevine, nad kojom se uzdiže mnoštvo kupola. Sklad oblika u unutrašnjosti dominira nad masom arhitekture. Vitki stupovi podupiru poprečni brod, bijeli i zlatni tonovi blistaju na svjetlosti.

I na kraju Sinanovo remek-djelo, u kojem dolazi do izražaja sva njegova genijalnost: džamija Selima II. u Edirni (Jedrene), koju je započeo 1569. i dovršio 1574. godine. Sultan Selim II. dao ju je sagraditi na uzvisini iznad grada, nakon osvajanja Cipra. I ovdje Sinan prihvaća nacrt proširene središnje građevine, čiju veliku kupolu nosi osam stupova, poduprtih s osam lukova, dok se četiri apside, nadsvođene polukupolama, izmjenjuju s četvrtastim nišama. Čitav se prostor kupa u moru svjetla, koje prodire kroz velike i brojne prozorske otvore. Četiri vitka minareta izvana okružuju dvoranu za molitvu, pred kojom se nalazi golemo dvorište s česmom. Ljepota i ljupkost građevine izviru iz savršene geometrije linija; ukrašavanje je drugotnog značenja.

Sinanovi nasljednici pozivaju se više na džamiju Šehzade nego na njegova kasnija djela. Primjer za to je džamija Yeni Valide (1597. - 1663.) arhitekta Davuda Age ili džamija sultana Ahmeda (1609. - 1617.), posljednja klasična osmanlijska džamija, zbog boje keramike, koja pokriva tri četvrtine unutrašnjega prostora, nazvana i »Plava džamija«. Skladna vanjština naglašena je s pet vitkih minareta, ali su u unutrašnjosti proporcije neuobičajene. Kupola djeluje nezgrapno, glavni noseći stupovi su golemi, svjetlo je prejako i izbija osjećaj praznine (zapravo su nestala izvorna prozorska stakla). Daljnji primjeri takvog graditeljstva, u kojem glavnu ulogu ima kupola, mogu se naći posvuda od Anatolije do Alžira.

Sultani većinom žele da džamija koju podižu sadrži i grobnicu. To se povezuje sa seldžučkim stilom. Grobnica je izravno vezana uz džamiju, pa arhitektonski nije posebno zanimljiva. Bez naročitog reda džamiji su ipak priključene značajne građevine, npr. medrese, bolnica, hospicij (prenoćište), katkad dućani i karavansaraji, te kao novina blagovaonice za siromašne. Kupatila su veoma važna i još su danas u upotrebi. Sva imaju jednak tloris: kvadratna dvorana s kupolom, probušenom okruglim prozorom (poput brodskog) od obojenog venecijanskog stakla, zatim *frigidarij* (bazen s hladnom vodom) i *kaldarij* (topla kupelj). Najveći poznat kompleks zgrada pripojen je Sulejmanovoj džamiji.

Stambene kuće i palače građene su približno prema istom tlorisu, ali se palače po svojoj raskoši znatno razlikuju od stambenih zgrada. Kuće, uglavnom građene od drva, imaju u prizemlju prostorije za primanje, a na

59 Kad je 1462. godine Istanbul postao sultanovom rezidencijom, počelo se s gradnjom Topkapi saraja na jednom poluotoku na Bosporu. Prikazan je plan čuvene palače: 1 prvo dvorište (nije reproducirano na crtežu); 2 srednja vrata; 3 drugo dvorište; 4 kuhinje; 5 riznica; 6 bolnica; 7 treće dvorište; 8 knjižnica Ahmeda III.; 9 harem; 10 četvrto dvorište; 11 paviljon Revar; 12 paviljon Bagdad.

katovima su stambene prostorije, s verandom okrenutom prema ulici. Palače su građene od trajnijeg materijala. Oko glavne zgrade su u dvorištima i vrtovima raspoređene male kuće i paviljoni.

Od Kraljevske palače u Bursi nije preostalo baš ništa, od one u Adrianopolu vrlo malo, ali se još možemo diviti najčuvenijoj građevini, Topkapi saraju (Stara palača) u Istanbulu, koja je izgrađena pod Muhamedom Osvajačem između 1462. i 1472. god. na izvorno antičkom položaju u Bizantu. Dograđivana je u nastavcima do 17. stoljeća. Radi se o golemoj građevini, od ostalog dijela grada odvojenoj obrambenim zidom s kulama. Kao sultanova rezidencija i ujedno političko i kulturno središte pruža reprezentativan presjek svjetovne osmanlijske arhitekture. Zgrade su poredane oko četiri dvorišta koja slijede jedno za drugim (u početku su bila samo tri). Najstariji

preostali paviljon je Çinili Köşkü (paviljon Majolika), a sagradio ga je 1472. god. Iranac Kemaluddin koji u tlorisu i ukrašavanju slijedi timuridske uzore. Na četiri ugla glavnog hodnika u obliku križa, u sredini nadsvođenog kupolom, poredane su u kvadratu zgrade, svaka s kupolom. Ispred pročelja nalazi se talar, a nasuprot njemu leži višekutna skladna apsida. Prokrstarimo li dvorištima koja slijede jedno iza drugog, otkrit ćemo u drugim zgradama kuhinje, neku vrstu riznice, bolnicu, knjižnicu (sagrađenu za Ahmeda III. u 18. stoljeću), jedan harem i dva paviljona prema istom tlorisu kao Çinili Köşkü, ali manja, od kojih je jedan, Bagdad Köşkü (1638.), koji na katu iznad prelazi u višekutnu dvoranu s kupolom. Uopće se ne slijedi plan gradske izgradnje, sve su zgrade porazbacane po vrtovima i šumicama.
Spomenimo još Rumelihisar, tvrđavu nasuprot Anadoluhisaru na azijskoj strani Isthmusa, sagrađenu u vrijeme Muhameda Osvajača 1452. godine u Istanbulu na obalama Bospora. Mračne, puškarnicama opskrbljene obrambene zidine, prekidaju se masivnim okruglim ili višekutnim kulama, od kojih tri ostavljaju naročit dojam. Radi se o jednoj od najljepših vojnih građevina na Istoku.
Već smo govorili o važnosti trgovine u boljim vremenima Osmanlijskog Carstva. Grad uzduž glavnih putova razvija mrežu karavansaraja, koji najprije nalaze poticaj u seldžučkim uzorima, poput onog iz 1394. god. u Bitiniji, čija su posebnost dva velika kamina. Zatim slijedi mamelučki model, kod kojeg je dvorište obuhvaćeno višekatnim redovima arkada, s dućanima ispod, a stambenim prostorijama iznad. Relativno kasni karavansaraj Asad paše Hana u Damasku (1752.) posebno je velik i ima dvije kupole.
Unutar gradova šire se natkrivene tržnice (*bezistan*), prvotno namijenjene samo trgovini tkaninama, a kasnije su se proširile u velike bazare. Jednako veliki hodnici bez dvorišta dijele bazar u kvadrate poput šahovske ploče nadsvođene kupolom, slično kao Ulu Cami u Bursi.
Arhitektura 17. i 18. stoljeća manje se ističe. Spomena su vrijedne brojne česme (samo ih u Istanbulu ima više od tisuću), koje su često javni darovi. Najprije se grade u dvorištima džamija, a onda dolaze i samostalno kao tipični elementi osmanlijskog grada. Najljepša je česma Ahmeda III., uređena 1728. god. iza Svete Sofije. Riječ je o malom kvadratnom paviljonu zaobljenih uglova s izbočenim krovom, s kojeg se primjereno tadašnjoj modi uzvisuje pet tornjića u obliku okrenutog tulipana. Taj samonikli orijentalni cvijet donio je u Europu u 16. stoljeću jedan bečki veleposlanik, a cvijet je u Nizozemskoj našao oduševljene ljubitelje i kao moda ponovno stigao u Tursku - kako neuobičajen splet okolnosti!
U 18. stoljeću doista je jak utjecaj Europe na umjetnički razvoj Osmanlija. Već za vrijeme Ahmeda III. mogu se kod bunara i krovova vidjeti utjecaji baroka i rokokoa koji na sredini 18. stoljeća zbog utjecaja Francuske postaju još očitiji. Džamiji Nuriosmaniya dodano je 1755. god. polukružno dvorište, a portalna je niša ukrašena usporednim nišama, na kojima se nalaze reljefi i

ukrasi s listovima akanta. Element rokokoa nastavlja se u ustrajnoj primjeni okruglastih oblika, najprije u Istanbulu, zatim i na kopnu, npr. kod Kraljevske palače na obali Bospora. Sa svojom velikom ovalnom dvoranom, najljepši je primjer građevina Küçük Efendi (1825.) u Istanbulu.
Taj način ukrašavanja suprotnost je ranijem, prilično strogom »klasičnom« razdoblju, u kojem je glavni element obloga zidova, za koju se mramor koristi još samo zbog naglašavanja arhitektonskih linija, a uglavnom se koristi štuk i prije svega keramika, koja doživljava novi procvat. Tvornice u Izniku postaju 1613. god. državnim monopolom, a njihovi proizvodi koriste se, između ostalog, za oplatu Plave i Zelene džamije u Istanbulu. Tipični motivi za osmanlijsko razdoblje su simetrični biljni motivi s tulipanima, ružama i šipkom.
Ovo je razdoblje odlučujuće za muslimansko graditeljstvo. Riječ je o procesu umjetničkog dozrijevanja, u kojem su stvoreni i do krajnjih granica iskorišteni novi uzorci u kojima su dobronamjerno prihvaćeni i integrirani utjecaji izvana - vjerojatno i previše, jer se pod europskim utjecajem uskoro gasi svako osobno zračenje, a nadomješta ga samo oponašanje uzora.

Muslimanska Indija: dva oprečna svijeta

Već u 8. stoljeću omajadski osvajači stižu do provincije Sind, no tek su Gaznavidi s istoka Irana na početku 11. stoljeća konačno priključili Indiju u muslimansko područje. Sjećamo se da je Mahmudova želja (997. - 1029.) bila produžiti granice svoje države što je moguće dalje. Proširio ju je na sjeveru do Amu Darje i do zapada Irana, no, prije svega, on vodi izvanredno precizan osvajački rat u Indiji, koristeći neslogu brojnih država na poluotoku. Napreduje uzvodno kotlinom rijeke Ind i konačno stiže do Gangesa i Indijskog oceana. Kad se njegovi nasljednici osjećaju ugroženi od Seldžuka, napuštaju Gaznu i naseljavaju se u Indiji, koja postaje privlačnom točkom muslimanskog svijeta. Sukobi između dinastija, karakteristični za islam, prouzročili su na sredini 12. stoljeća pad gaznavidske dinastije. No, vlast pobjedonosnih Gurida nad cjelokupnim indijskim sjeverom uskoro preuzima jedan Turčin koji 1206. osniva u Delhiju mamelučku dinastiju, koja je potrajala do 1296. godine. Ekspanziju prema indijskom jugu, dosad odugovlačenu zbog novog utvrđivanja granica, opet preuzima afganski Turčin Alauddin (1296. - 1320.), kojemu uspijeva ujediniti poluotok pod muslimanskom vlašću. Nakon njegove smrti tuglačka dinastija (1320. - 1414.) nanovo organizira državu i pospješuje širenje islama, što ipak ne prolazi bez problema.
Ustanci, koji su izbili u svim dijelovima zemlje, vode do cjepkanja države, što je Tamerlanovom invazijom (1398.) konačno dovršeno. Sljedećih sto godina izmjenjuje se na vlasti više dinastija, ali ni jednoj ne uspijeva učvrstiti stabilnu

113 Ulaz i minaret džamije Bazar u Mašhadu (Iran) ukrašeni su u tradicionalnom perzijskom stilu s keramičkim pločicama.

114 U Mašhadu je 817. godine otrovan imam Reza, kojega slave kao Muhamedova nasljednika. Njegova nadgrobna džamija je (kao i cijeli grad) šijitsko svetište.

115 Velika džamija u Heretu (Afganistan) nanovo je sagrađena u 15. stoljeću, nakon što je Tamerlan razorio prijašnju građevinu. Ona je najveća i najljepša džamija u državi.

116 Za »elitu« u Samarkandu podignuta je (14./15. stoljeće) nekropola šaha Zinde s brojnim grobnim spomenicima u timuridskom stilu.

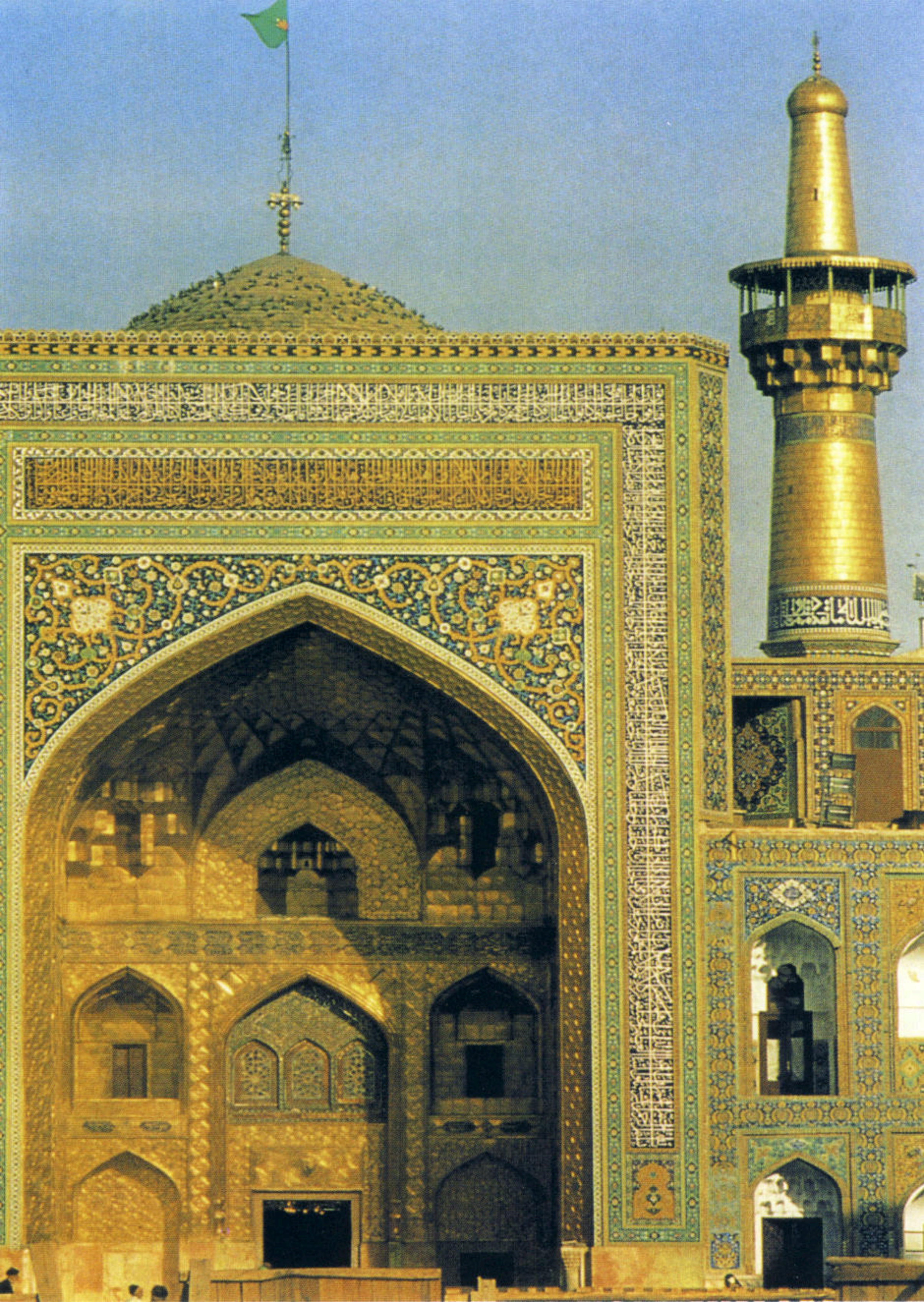
117 Medresa Šir-dar (1619. - 1636.) jedna je od tri zgrade koje dominiraju Registan trgom u Samarkandu.

118 Na Registan trgu u Samarkandu nalazi se i džamija medresa Tala-kari (1660.). Slika pokazuje detalj svoda sa stalaktitnim ukrasima ulaznih vrata.

119 Kupola Gur-i mir (1404.), Tamerlanove grobnice u Samarkandu, čuvena je po rebrastoj strukturi i sjaju keramičke dekoracije.

120 Glasovit primjer gradnje od opeke je grobnica Samanida Ismaila (1. polovica 10. stoljeća) u Buhari (Uzbekistan).

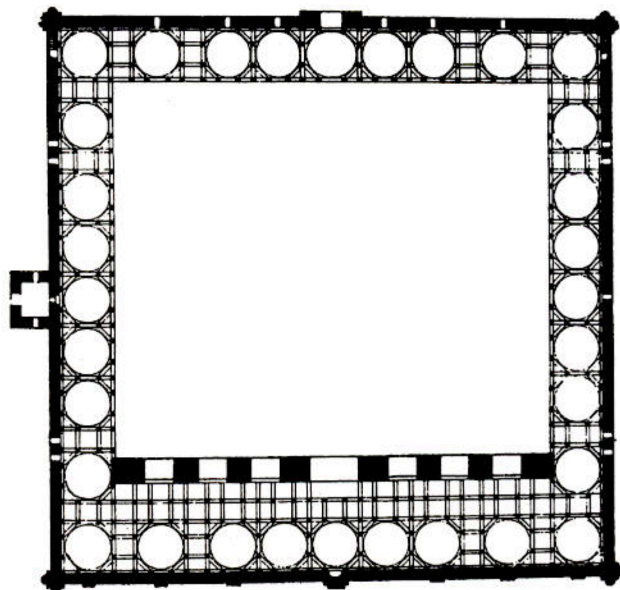
vlast na tom poluotoku, dok Afganac Babur 1526. god. konačno ne osvaja prijestolje u Delhiju i osniva najustrajniju i najčuveniju, mogulsku dinastiju. Ponovno osvaja Indiju, čiji je unutrašnji ustroj organizirao Akbar. Dugo razdoblje vladavine (1556. - 1605.) obilježeno je osobnošću tog genijalnog vladara, »bistrog despota« u punom smislu riječi.

Ipak ga nije nadživjela univerzalnost za koju se borio, a njegovi se nasljednici vraćaju politici koja diskriminira pristaše hinduizma. Suparničke borbe i građanski ratovi zasjenjuju žalosno 18. stoljeće, u kojemu prijeti uništenje gospodarstvu, bitno oslonjenom na trgovinu. Europljani napreduju od obala u unutrašnjost zemlje i koloniziraju je. Moguli odsad imaju vlast samo još na papiru, a u 19. stoljeću Engleska konačno preuzima vlast i priprema kraj dinastiji na umoru. Godine 1876. kraljica Viktorija od Disraelija prihvaća ponuđenu krunu Indijskog Carstva.

Muslimanska Indija obilježena je neprestanim sučeljavanjem dviju religija, dviju civilizacija, dvaju različitih svjetova, kojima samo vrlo teško uspijeva uspostaviti međusobni dodir. Na jednoj strani nalaze se najprije strani muslimani, koji dugo vremena ostaju ograničeni na vodeću socijalnu skupinu, no kasnije se proširuju i među manje privilegirane slojeve. Gotovo bi se moglo reći da se radi o nekoj vrsti »sendviča« na oba kraja političke, gospodarske i socijalne ljestvice, pri čemu se hindusi nalaze u sredini, i uvijek podliježu diskriminirajućoj politici. Država ih redovito proganja zbog mentaliteta potpuno suprotnog muslimanskom. Strogom staleškom mišljenju suprotstavljen je tolerantan univerzalizam; panteizmu brojnih demonskih figura, u kojemu više znači ja nego Bog, suprotstavlja se jasan, konkretan monoteizam u kojem vlada vječni Bog; nasuprot zemljopisno i povijesno čvrsto ukotvljenim starim tradicijama i raznovrsnim jezicima stoje različiti narodi, ujedinjeni jednim jezikom ili jednom još novom religijom. Ona sve razdvaja, čak i u današnjem političkom i socijalnom svijetu poluotoka, a ipak u području kulture izvjestan sinkretizam krči put umjetnosti, koja je po svojoj biti i indijska i muslimanska.

Književnost se može, nakon mnogih stranputica, u kojima je dugo dominirao perzijski jezik, konačno od 18. stoljeća izraziti vrlo proširenim jezikom urdu. On se, doduše, temelji na indijskom, ali njime govore muslimani i do 20. stoljeća ostaje službenim jezikom, a u Pakistanu je još i danas. Umjetnost se razvija u svim područjima, ali je posebno naglašena figuralna i portretna minijatura.

U usporedbi s ostalim islamskim svijetom graditeljstvo prolazi poseban razvoj. Njegova, vremenom sabrana obilježja, združuju se u apoteozu mogulskog doba prema najavljenom cilju - stapanju obiju kultura. Domaća hinduistička tradicija i utjecaj Perzije spajaju se u manje ili više skladnu mješavinu, ovisno o dotičnom razdoblju ili predjelu. Politička i kulturna podjela Indije odražava se u različitim izražajnim oblicima monumentalnog graditeljstva.

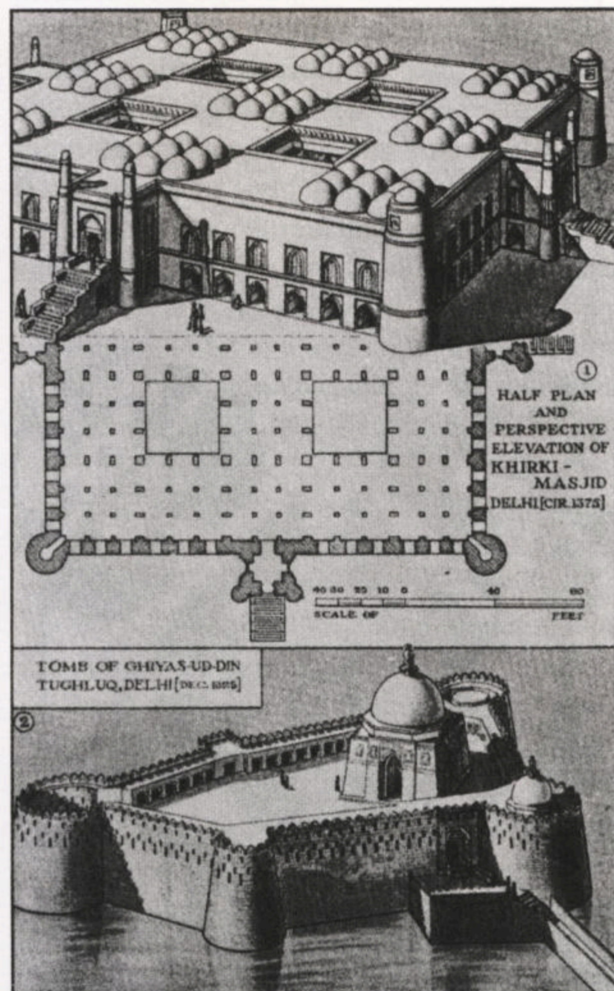
60 Tloris džamije Arhai-din-ka-Jhompra u indijskom Ajmeru, sagrađene između 1200. i 1235. godine.

Materijal i umjetnici potječu iz Indije. Posvuda se nailazi na građevine od crvenog pješčenjaka obloženog ukrasnim bijelim mramorom, dok su tehnike vezane uz tradiciju. To možemo utvrditi posebno kod ukrašavanja. Kapiteli imaju oblik lotosova cvijeta; kupole, ukoliko uopće postoje, imaju drveni temelj, a svodovi su sagrađeni tradicionalnim načinom, slagani poput crijepa, u slojevima kamenih naslaga. Ustupci perzijskim uzorima su opkoljavanje dvorišta džamije visokim zidovima, koji se otvaraju vratima sa šiljastim lukom, te mirhab postavljen u pravcu kible. Utjecaj srednje Azije vidljiv je u često dojmljivim dimenzijama zgrada.

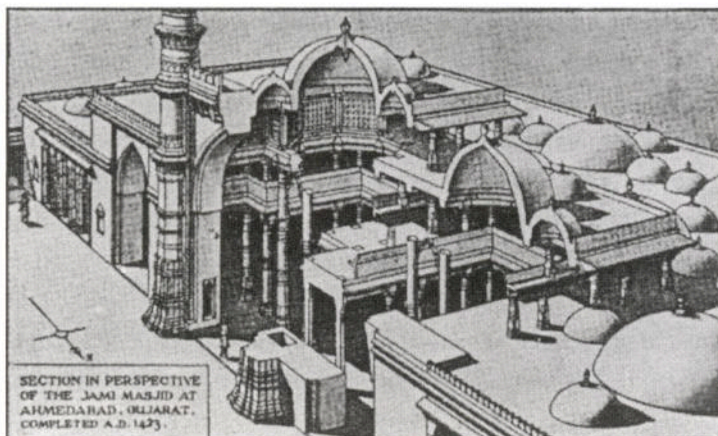
Gotovo su sve građevine iz gaznavidskog razdoblja uništene, a nova arhitektura je zanimljiva tek od 12. stoljeća. Do dolaska Mogula u 16. stoljeću džamije se grade prema stilu pojedinih mjesta. Treba istaknuti džamije u Delhiju i Ajmeru, koje su uzor velikoj regiji.

Golem je afganski utjecaj na džamiji Kutub-Minar, koja se nalazi u Delhiju pokraj džamije Kuvvat al-islam (»Pobjeda islama«). Godine 1199. započet i 73 metra visok minaret još jednom prihvaća oblik seldžučkog ižlijebljenog nadgrobnog tornja. Pet panjeva preostalih od povezanih stupova (od kojih su samo donja tri izvorna) položeno je jedan na drugi i međusobno je odijeljeno ogradama od stalaktitnih ćelija. Ukrašeni su dekorativnim pojasevima poput vrpce s natpisima, uokvirenim arabeskama, na kojima se nalaze tipični hinduistički cvjetni elementi i frizovi s rompskim ukrasima. Oba gornja dijela mnogo su mlađa, jer je minaret dovršio 1828. god. posljednji mogulski vladar. Na stražnjem dijelu dvorišta otvara se džamija

Kuvvat al-islam, koja potječe s kraja 12. stoljeća, ali je više puta pregrađena i povećana. Prva dvorana za molitvu sagrađena je od ruševina hinduističkog hrama. Golemo pročelje s nepravilnim lukovima i kamenjem svoda položenim poput crijepa na krovu, oduzima svjetlo velikoj dvorani. Prvo povećanje dovršeno je 1229. godine. Dograđeni drugi zid obuhvaća Kutub-Minar zajedno s prvom džamijom, proširenom s dva krila. U jednom od tih krila nalazi se grob graditelja Iltutmiša. Treće proširenje, koje je planirao Alauddin, nikad nije provedeno. Sagrađeni su samo temelji i zid u koji je uklopljen ulazni portal. Radi se o maloj kockastoj zgradi koju nadvisuje kupola i u cijelosti je obložena raskošnim, šarenim, u kamenu i mramoru uklesanim dekorom, koji uokviruje brojne niše i prozore. U sklopu građevine nađeni su iza džamije još medresa i obris prvog kata velikog minareta, koji je trebao biti triput viši od Kutub-Minara.

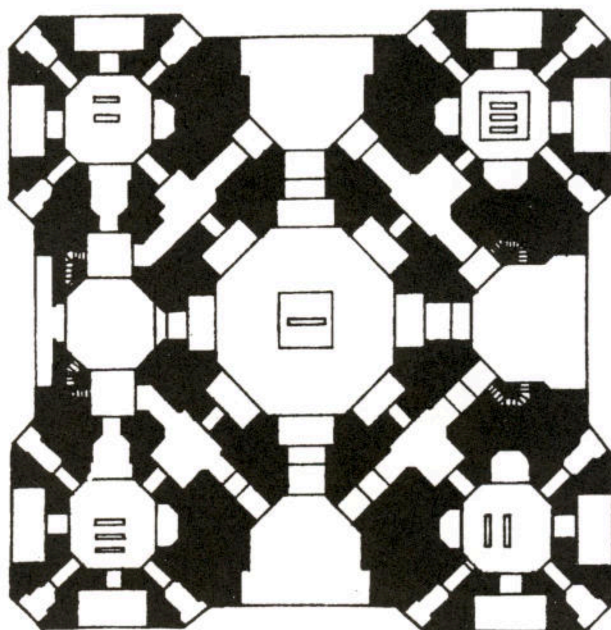

61 + 62 Crteži Persyja Browna prikazuju rekonstrukciju džamije Khirki i njezin tloris (gore), te tloris mauzoleja Gijasuddina Tuglaka u Delhiju.

63 Rekonstrukcija (Persy Brown) Velike džamije u Ahmedabadu (Indija), koju je dao sagraditi sultan Ahmed između 1411. i 1423. godine.

Džamija u Ajmeru iz prve polovice 13. stoljeća ima jednak tloris, s velikom dvoranom koju nose tipični hinduistički stupovi. Zasjenjena je golemim pročeljem u iranskom stilu, koje ne odgovara hinduističkim strukturama. Džamije iz tuglačkog razdoblja, koje je na izmaku, odražavaju uzburkanu političku klimu onog vremena. Izvana izgleda kao masivna utvrda, kao džamija Khirki u Delhiju (oko 1375.). Počiva na podiju uokvirenom arkadama, a jednim se stubištem dolazi do zatvorenog dijela građevine, pokrivene malim kupolama skupljenim u skupinama po dvanaest te ravnim krovovima, koji se otvaraju na malena kvadratna dvorišta. Isti masivni tloris nalazimo kod brojnih džamija Bengalaca u 15. i 16. stoljeću.

64 Tloris Humayunova mauzoleja u Delhiju, čija je gradnja započela osam godina nakon vladareve smrti (1556.) i dovršena je 1572. godine.

Utjecaj tuglačkog graditeljstva vrlo je očit u područjima sultanata Malwa, u gradovima Dharu i Mandu, gdje su boje posebno žive, te u Dekkanu. Taj grad svojem položaju na prometnom čvorištu i dinastiji koja potječe iz Perzije, zahvaljuje na drugim elementima iz srednje Azije, kao što su lukovičaste kupole i minareti također pokriveni kupolama. Klasičan primjer za to je džamija u Gulbargu (1367.).

U Gudžaratu su regionalni utjecaji mnogo jači: poprečni je brod mnogo veći, a kameni nakit pravi je draguljarski rad prema hinduističkom ukusu, kao npr. u džamiji Sidi-Sayyid (Ahmedabad, 1515.).

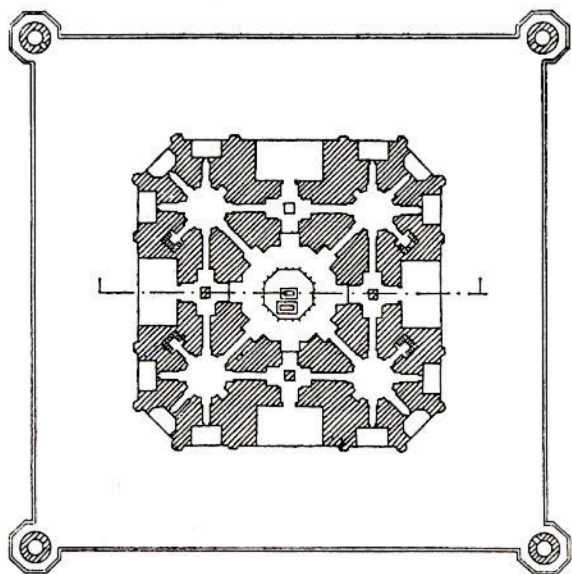
U udaljenom Kašmiru hinduistička tradicija zadržava svoju važnost; drvo ostaje najčešće korišten građevni materijal kod zgrada s tlorisom u obliku križa i s četiri ivana te ulaznim portalom sa šiljastim krovom u stilu pagode.

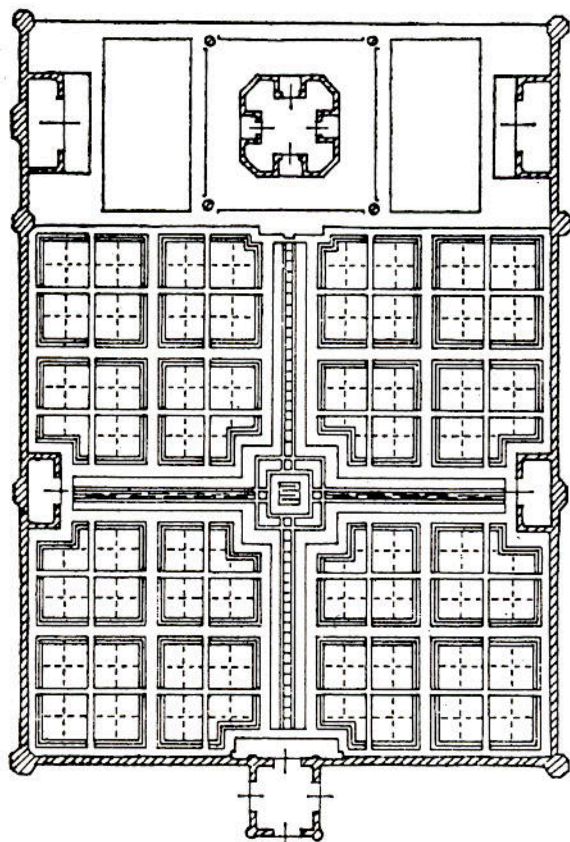
Za to su se vrijeme džamije u Delhiju porazmjestile u krugu privatnih zgrada i njihova se pročelja bolje uklapaju u cjelinu. Kupola postaje viša i šiljastija (džamija Motki, 1505.); često se tamo nađe i dograđen grob.

Grobnice su u Indiji nešto sasvim novo, jer se po tradiciji pepeo preminule osobe prosuo u rijeku, koja bi ga trebala odnijeti u beskonačnost oceana. Jasno je da arhitektonski uzor grobnica potječe iz Perzije. Najprije imaju oblik kupole, zatim masivan četverokutni tloris sličan vojnoj utvrdi, kao grobnica Gijasuddina Tuglaka (1325.), osnivača dinastije. Kvadratna zgrada od crvenog pješčenjaka posjeduje četvera vrata sa šiljastim lukovima i kupolu od bijelog kamena; vrata i niše ukrašeni su istim kamenom. Okružena je zidom s bastionom na svakom uglu. Postupno, s arkadama, nišama i prozorima, grobnice dobivaju elegantnije i istodobno monumentalnije oblike, dok je kupola okružena dražesnim malim kupolama, koje na hinduistički način nose ravni krovovi na tankim stupovima (nazivaju se »džatri«). Humayunova grobnica u Delhiju (1556. - 1572.), dobar primjer tako skladne gradnje, leži usred golemog vrta na visokoj terasi. Hinduistički utjecaj posebno je uočljiv u ukrasima s klesanim kapitelima i stiliziranim lotosovim cvjetovima.

Poput džamija i grobnice se svojim izgledom razlikuju po regijama. U Gudžaratu, zbog veličine i bogatog ukrašavanja, više podsjećaju na hinduističke građevine. U Dekkanu se postigla najveća raznolikost. Kadšto je zadržan kockast ili višekutan tloris, ali dodani mali minareti (Gol Gumbaz, 1666.), povišenje za jedan kat građevine pokrivene s mnogo malih kupola na način »džatri« (sultan Džamšid u Golkondi) i prije svega obilje ukrasa rađenih u kamenu, podaruju grobovima tipično hinduističko obilježje.

O svjetovnoj arhitekturi tog razdoblja zna se vrlo malo. Potrebno je istaknuti da se stilski pravci razlikuju prema regijama. Najstarije pronađene građevine su masivne, uglavnom na dva kata i bez ukrasa. Sačuvan je samo opis Hezar Sutuna (Dvorac s tisuću stupova) u Delhiju (oko 1300.), gdje se nakon troja vrata i tri dvorišta, jedno iza drugog, stiže do prijestolne dvorane. Ipak, rezidencijalni dvorci, prije svega u doba Mogula, a osobito za Akbarova vladanja, postižu određenu arhitektonsku važnost.

65 + 66 Plan mauzoleja (lijevo) i parka Taj Mahal u Agri. Vrt je uređen prema perzijskim uzorima.

Akbar (1556. - 1605.) je prvi izrazio jasnu želju da u svom carstvu ujedini umjetnost, kako bi naglasio želju za ujedinjenjem svih svojih podanika u jednom političkom, gospodarskom i društvenom sustavu. Ta težnja za univerzalnošću susreće se i za vladavine njegovih nasljednika, koje je zahvatila strast za građenjem, puna pronalazačkog duha. No, u 18. stoljeću, kad su novi gospodarski i politički uvjeti doveli do osiromašenja zemlje, umjetnost više nije kreativna i postaje jednolična.

Najljepše građevine tog razdoblja nalaze se u Akbarovim glavnim gradovima: Agri, Lahoreu, Delhiju i najviše u novom gradu koji je osnovao, Fatehpur Sikriju, u kojem se i nastanio. Prema Wheeleru on je »orgija hinduističkih sanjarenja, no u svojoj je strukturi perzijski«.

Akbar baš i ne voli džamije (razlog je možda u njegovu traganju za nekom novom sinkretičkom vjerom), ali njegovi nasljednici se više za njih zanimaju. U vjerskoj arhitekturi prevladava mauzolej.

Za džamije ostaje najvažniji perzijski utjecaj, što je na prvi pogled shvatljivo, jer je zgrada muslimanskog podrijetla. Radi se o monumentalnim građevinama povišenim jednim podijem, koji se produžuje prema terasi. Kod najvećih među njima podijeljeni su različiti dijelovi građevine u posebne zgrade, kao npr. u velikoj džamiji u Fatehpuru Sikriju, gdje se kroz mali

paviljon ulazi na veliko dvorište s arkadama na čijoj se kraćoj stranici nalaze tri uzastopne dvorane za molitvu. Dvorana za molitvu obično je nadsvođena jednom ili više lukovičastih kupola od bijelog mramora, kao u Delhiju ili Agri. Šarena igra boja na crvenom pješčenjaku, bijeli i crni mramor te kamenje u boji najljepše ukrašavaju kupole i pročelja. Manju, ali izuzetno skladnu džamiju Moti-Masdžid (Biserna džamija) sagradio je šah Hahan između 1646. i 1653. god. unutar kompleksa svoje palače u Agri. Radi se o jednostavnoj dvorani za molitve od crvenog pješčenjaka s bijelom mramornom oblogom u unutrašnjosti, koja je ukrašena s nazupčanim lukovima i pokrivena s tri bijele lukovičaste kupole, okružene ravnim krovom. Džamije u Agri, Delhiju i u blizini Kabula sagrađene su po istom uzoru.

S grobnim građevinama ustaljuje se oblik kupole poput lotosovog cvijeta ili lukovice. Mauzolej se prilagodio golemom vrtu indijskog obilježja, a njegovo se pročelje zrcali u bazenu. Premda građevina u obliku kvadratnog ili osmerokutnog paviljona ima monumentalna obilježja, zbog šiljastih ili okruglih lukova (oblici uvezeni iz Europe), niša i galerija, malih sporednih zgrada i uglastih minareta te, prije svega zbog brojnih ravnih krovova, djeluje vrlo lagano.

Grobnica Šer Šaha Sura u Sasaramu (16. stoljeće) klasičan je primjer takve gradnje. Osmerokutni mauzolej uokviruje galerija i nadvisuje kupola okružena ravnim krovom. Uzdiže se usred kvadratnog podija s paviljonom na svakom uglu. Podij je kao umjetni otok, jer se čini kao da se građevina diže iz vode. Najčuvenija i najsavršenija grobnica je Taj Mahal (»Kruna palače«), sagrađen u Agri između 1632. i 1648. godine u čast prerano umrle najdraže careve supruge. Može se tvrditi da je tipično remek-djelo mogulske i indijsko-islamske arhitekture. Sinteza obje kulture konačno je provedena u djelo, elementi perzijskog i hinduističkog podrijetla stapaju se u savršenu cjelinu, u kojoj se elegancija i jednostavnost oblika uklapaju u prirodan i jasan okvir na obalama rijeke Džumne.

Grobnica leži na kraju golemog četvrtastog vrta u perzijskom stilu, nasuprot bazenu. U potpunosti je sagrađena od bijelog mramora. S obje strane naglašena je dvjema zgradama od crvenog pješčenjaka, paviljonskom džamijom i nekom vrstom »hotela« za posjetitelje. Građevina je smještena u sredini niskog podija, na čijim se uglovima uzdižu četiri vitka, trokatna minareta, pokrivena malom lukovičastom kupolom s arkadama u krugu. To prekrasno zdanje osmerokutnog tlorisa nadsvođeno je lukovičastom kupolom, uokvirenom ravnim krovom s vrlo malenim uglastim minaretima. Osim sklada oblika i nježnih apstraktnih šara na šiljastim lukovima pročelja nema drugih ukrasa. Tipična hinduistička vedrina, kojom zrači cjelokupna građevina, ne prikriva perzijski utjecaj.

Uz savršenu ljepotu Taj Mahala ne smijemo zaboraviti ni svjetovno graditeljstvo, kojemu stil daje Akbar osnovavši godine 1568. Fatehpur Sikri (Grad pobjednika, za uspomenu na osvajanje Gudžarata), tridesetak kilometara

129 Medresa Džor-Minor u Buhari. Ime ove škole u kojoj se čita i tumači Kur'an, sveta knjiga islama, znači »četiri minareta«.

130 Grobnica Mogula Humayuna u Delhiju, sagrađena pod utjecajem perzijskog graditeljskog stila između 1564. i 1572. god., uzor je za Taj Mahal.

131 Mauzolej velikog Mogula Akbara (1542. - 1605.) dao je sagraditi njegov sin Džahangir 1613. god. u vrtu u Sikandri, nedaleko od Agre.

132 Kutub-Minar (započet 1199.) Velike džamije u Delhiju najstarija je islamska građevina u Indiji i svjedoči o pobjedi Muhameda iz Kuma nad bezvjernim Indijcima.

133 Remek-djelo indijsko-islamske arhitekture je Taj Mahal (»Kruna palače«) građen 1631. do 1648. god. u Agri. Mauzolej je građen za »najdražu ženu« šaha Džihana.

134 Detalj vanjskog zida Kutub-Minara u Delhiju. Prstenasti obruči oko stupa s islamskim tekstovima ukrašeni su cvjetnim motivima, koji potječu iz hinduističke zlatarske tradicije.

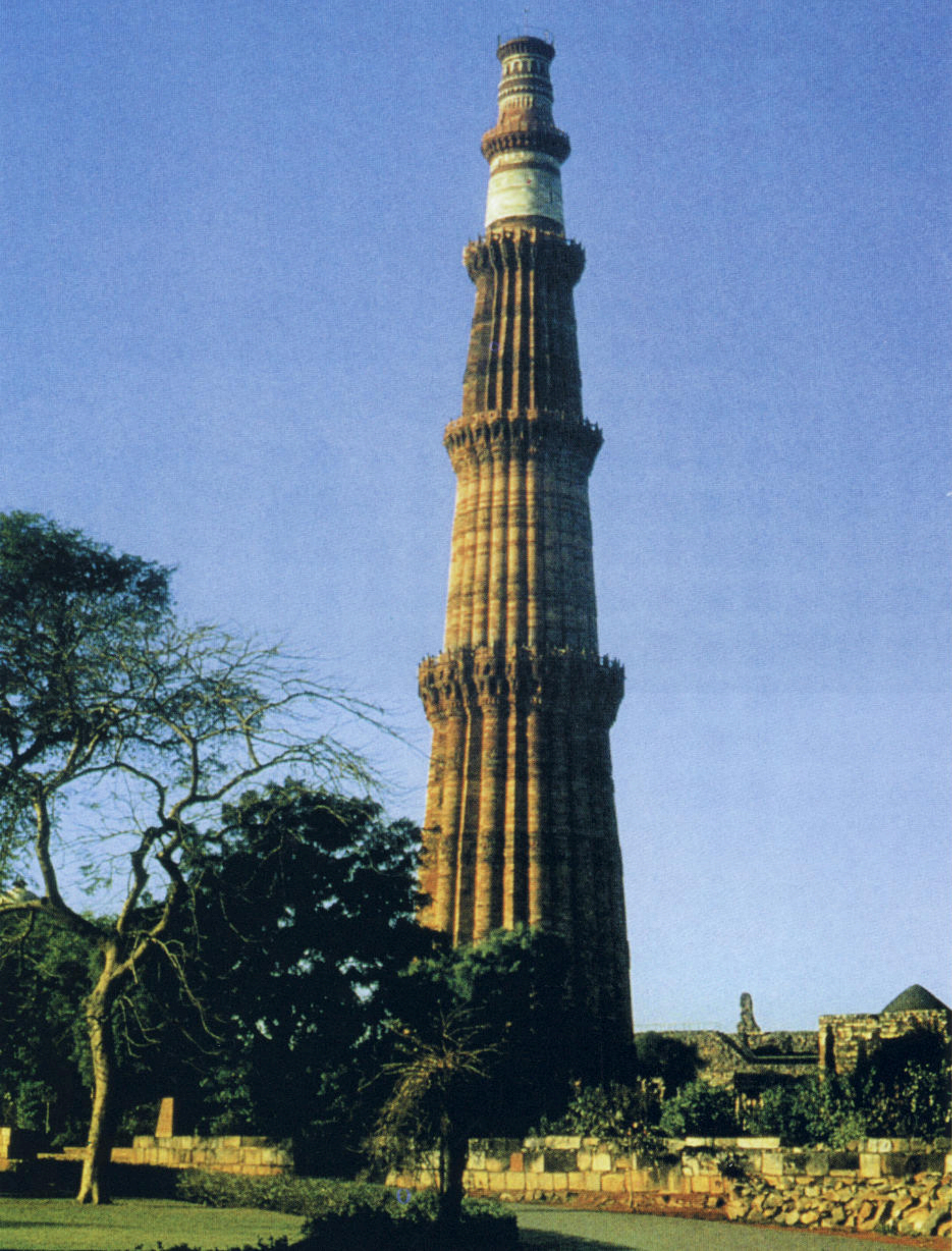
135 Trgovački put - Put svile omogućio je širenje islama do Kine, gdje se još i danas nalazi muslimanska dijaspora. Na slici je džamija u oazi Turfan.

136 Oko 1620. god. stvorio je Rida Abbasi, jedan od najpoznatijih slikara iz safavidskog razdoblja, ovu minijaturu ljubavnog para.

udaljen od Agre. U tom gradu do punog izražaja dolazi sinkretizam, kojemu je težio, i u kojem ujedinjuje iranski tloris i hinduističku kićenost uz primjesu perzijskih, kineskih, a kasnije i europskih elemenata. Po perzijskom uzoru nobično je važan vrt, čiji je začetnik Babur. Vrt je izraz bogatstva i obilja u zemlji koja pati od suše. Fatehpur Sikri napušten je 1585. god. radi seobe u grad Lahore pa je stoga ostao sačuvan u vrlo dobrom stanju (koje možemo usporediti s kraljevskom rezidencijom u Samari u doba Abasida).
Grad, koji prije podsjeća na tvrđavu, graniči na jednoj strani s umjetnim jezerom, koje se teško opskrbljuje vodom. Na drugoj strani okružen je s pet kilometara dugačkim obrambenim zidom, iza kojeg su prema točnom planu podignuta zdanja. Najprije nailazimo na palače, od kojih je najvažnija Pendž Mahal (»Palača s pet katova«), s dvoranama otvorenim prema van, s Divan-i Amom, prijestolnom dvoranom i Divan-i Hasom, dvoranom za privatna primanja, četvrtastim dvokatnim paviljonom, osobito zanimljivim zbog svojeg čistog hinduističkog stila s četiri ugaona ravna krova. Tamo se nalaze i rezidencija dvorskih činovnika, upravne zgrade (riznica, metalni novac), škole (među njima jedna djevojačka!), kupališta i naravno, džamija te karavansaraj. Džamija Džami-Mesdžid također ima ravne krovove, a tipičan indijski krov nose konzole u obliku slova S, u Radžastanovu stilu.
Akbar gradi i druge tvrđave, najčešće na strateški važnim točkama između rijeke i grada, kao npr. Kotila-i Firuzšah, četvrtasti zamak u Agri, ili palača u Ajmeru, gdje je Akbar češće boravio. Sagrađena je po uzoru na perzijske karavansaraje, utvrđena zidom s osmerokutnim kulama, uz koji se nalaze stanovi koji vode na golemo dvorište, s osamljenom malom vilom u sredini.
Akbarovi nasljednici napuštaju njegov »eklektičan« graditeljski stil, te elementima iz Gudžera i sa sjevera nadomještaju ono što je došlo iz Dekkana ili Bengala. Prednost se daje korištenju bijelog mramora kao i ukrasima s biljnim motivima (naročito lotos), nazupčanim ili zaobljenim lukovima. Od mnogobrojnih palača iz tog razdoblja ostali su očuvani često samo ostaci u vrlo lošem stanju. Šah Džahan dao je sagraditi neke palače te vrste u Agri, Delhiju, Lahoreu i Ajmeru. Izgled koji podsjeća na tvrđavu naglašen je još zidinama. Iza njih, posvuda između vrtova i bazena, nalaze se razbacane građevine od bijelog mramora. Palače imaju prilično svečano obilježje, a cjelovito zdanje, zajedno s brojnim paviljonima i malenim zgradama, predstavlja užitak za oči.
Pred kraj 17. stoljeća graditeljstvo brzo propada. Sustavno se ruše hinduistički hramovi, a na njihovu se mjestu grade džamije od manjevrijednog materijala. Dekorativni ukrasi u štuku postaju jednolični i nezgrapni i samo su neke zgrade uspjele izmaknuti jednoličnosti sumnjivog ukusa na kraju te grandiozne epohe.

Završno razmišljanje

Posvuda i u svako doba dešavale su se u muslimanskom svijetu iste povijesne pogreške: asimilacija stranih elemenata koji uzimaju sve veću vlast, primjerice Turci, koji istodobno slabe čisto muslimanske značajke politike i umjetnosti, i upravo tom političkom i umjetničkom životu pribavljaju novi poticaj. Zapravo je turska invazija bila na određen način pozitivna, jer je nanovo oživjela ono što bi inače bilo bezuvjetno prepušteno propasti.

No, na Istoku i na Zapadu europska je kolonizacija konačno uništila kreativnost. Najprije gospodarski, zatim na brutalan način politički, silom je nametnula toj civilizaciji svoju vlast, ali i svoje vrijednosti. Pritom je potpuno prezrela tankoćutnosti strane kulture i nije se za nju zanimala, osim ako ju je trebalo uništiti. Baš ta tankoćutna i nijansama bogata umjetnost nije se mogla suprotstaviti takvom tlačenju i pokušala je, kao i već ranije, ujediniti nove elemente, u čemu nije uspjela, pa je uništila samu sebe. Pobjednička europska civilizacija nametnula je u 19. stoljeću polovici svijeta svoj diktat.

Tako se možda može bolje razumjeti današnje suprotstavljanje mnogih muslimanskih zemalja, koje pokušavaju putem vjere ponovno pronaći svoj istinski identitet, koji nakon dugih godina europskog imperijalizma više nije nedirnut. Takvu reakciju često teško razumijemo, plaši nas njihova nesnošljivost i u našim očima znači nazadak. No, da li su mogli i mogu li danas ti narodi birati sredstva?

Sadržaj